

DR. KAZIMIERZ WŁADYSŁAW KUMANIECKI

STUDYA Z ZAKRESU STATYSTYKI WĘDRÓWEK

Z 4 TABLICAMI GRAFICZNYMI

KRAKÓW

DRUKARNIA UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO
POD ZARZĄDEM JÓZEFA FILIPOWSKIEGO
1909.

012.11.5.615
156 972

DR. KAZIMIERZ WŁADYSŁAW KUMANIECKI

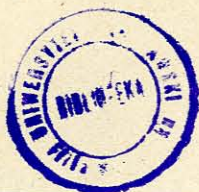
STUDYA Z ZAKRESU STATYSTYKI WĘDRÓWEK

Z 4 TABLICAMI GRAFICZNYMI

KRAKÓW

DRUKARNIA UNIwersYTETU JAGIELLOŃSKIEGO
POD ZARZĄDEM JÓZEFA FILIPOWSKIEGO
1909.

61475

BIBLIOTEKA GŁÓWNA
Uniwersytetu w Białymstoku

FUW0094828

Osobne odbicie z roczn. X. „Czasopisma prawn. i ekonom.“.

Studia z zakresu statystyki wędrowek.

Napisał

Dr. Kazimierz Władysław Kumaniecki.

Źródła do dat statystycznych.

A. Wędrowki.

1. *Ministero di agricoltura, industria e commercio. Direzione generale della statistica: „Statistica della Emigrazione italiana per l'estero e Notizie sull'emigrazione da alcuni altri stati“.* (Wyd. Rzym, roczniki 1890—1905).

2. *Bulletin de l'institut international de statistique.* T. I. livr. 1. pag. 191 sq., T. II. livr. 2. pag. 25 sq., T. III. livr. 2. pag. 95 sq., T. IV. livr. 1. pag. 136 sq., T. V. livr. 1. pag. 188 sq., 302 et 329, T. VII. livr. 2. pag. 165 sq. 443—462.

3. *Statistische Monatschrift.* Die überseeische österreichische Auswanderung J. XVIII (Dr. Friedrich Probst) S. 1 sq., J. XIX. Heft 6, 7 (Dr. Friedrich Probst) S. 379 sq. — N. F. J. II. (H. von Mayer) S. 580 sq. N. F. J. V. (Dr. Józef Buzek) S. 72 sq. — D. F. J. VIII. (Richard v. Pflüge) S. 496 sq., N. F. J. X. (tenże), S. 344 sq., N. F. J. XI (tenże), str. 495 sq. i 573 sq. — i N. F. J. VIII. str. 133 sq. (Dr. Franz v. Meinzingen) Die Wanderbewegung auf Grund der Gebürtigkeitsdaten der Volkszählung vom 31 Dezember 1900.

4. *Vierteljahrshäfte zur Statistik des deutschen Reiches.* J. X, Heft 1, J. XI. H. 1, J. XII. H. 1, J. XIII. H. 1, J. XIV. H. 1, Ergänzungsheft 1905. Heft 1. »Die Deutschen im Auslande und die Ausländer im deutschen Reich« bearb. im Kais. Statistischen Amt.

5. *Oesterreichische Statistik* herausgegeben von der k. k. Stat.-Zentral-Kom. in Wien Band LXVI, H. 2. »Die Ausländer in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern, sowie die Angehörigen dieser letzteren im Auslande«.

6. *Copy of statistical tables relating to emigration and immigration from and into the United Kingdom and report to the Board of Trade thereon,* Roczniki od 1893—1905 (wyd. w Londynie).

7. *Census of Ireland 1901,* Summary tables, Dublin, 1903, str. 62.

8. *La Suède, son peuple et son industrie.* Stockholm 1900.

ss. 206. 44. 1968

D-17/76/61475

9. *Statistika centralbyrås underdäniga berättelse* XLV. Befolkningstatistik, Stockholm, 1906.
10. *Statistique de l'émigration de la principauté Bulgarie dans des pays étrangers* de 1893—1902, Sophia, 1905.
11. „ТРУДЫ“ (wydawnictwo warsz. komitetu statyst.). Wyp. V, XIX, XXII.
12. *Statistisches Jahrbuch der Schweiz*, Roczniki od 1890—1905.
13. *Annual report of the Commissioner-General of immigration* to the secretary of commerce and labor (Washington). Roczniki od 1892—1908.
14. *Soziale Rundschau*. J. XVII. Nr. 2, str. 234 sq.
15. *Öffentlicher Anzeiger von Hamburg* za lata 1901—1905, (daty ogłaszane przez »Statist. Bureau der Steuerdeputation in Hamburg«).
16. *Census reports. Twelfth census of the United States taken in the year 1900*. (Washington 1901).
17. Otto Hübner's *Geographisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde* herausgeg. von Prof. Dr. Fr. von Juraschek.
18. *Statistik des deutschen Reichs*. Band 150.
19. *Journal officiel. Rapport de recensement et du mouvement de la population*. (Paris).

B. Ruch naturalny ludności i wędrówki według spisów.

1. *Bulletin de l'institut international de statistique*, T. VII. livr. 2. »Movimento della popolazione in alcuni Stati d'Europa e d'America. — Parte I. Matrimoni e nascite negli anni 1874—92«, T. X livr. 1, — »Parte II. Statistica delle morti negli anni 1874—94 ed aggrigate alla parte I. Matrimoni et nascite negli anni 1892—94«.
2. *Statistisches Archiv* (von Dr. Georg v. Mayer), J. III. Tübingen 1894, S. 675 sq.
3. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*. Folge III. Band 23. (Jena 1902). S. 786 sq.
4. *Statistik des deutschen Reichs*, Band 150.
5. *Vierteljahrshäfte zur Statistik des deutschen Reichs*. J. X—XV (z każdego zeszytu 1).
6. *Oesterreichische Statistik* B. XXXII. Heft 1, B. LXIII. H. 1, B. LXV. H. 5, B. LXXII. H. 1, B. LXXIII. H. 3, B. LXXV. H. 11, B. LXXIX. H. 1. Sonderheft zum B. LXXXIII.
7. *Statistische Monatschrift* N. F. (Brünn 1906, 1907), J. XI. S. 138 sq., J. XII. S. 168 sq.
8. Witold Załęski: *Królestwo polskie pod względem statystycznym*. Część I. (Warszawa 1900); Cz. II. (Warszawa 1901).
9. „ТРУДЫ“ (Wydawn. warsz. Komitetu statystycznego; Wyp. XIII, XXII, XXIII i XXIV).
10. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*. Folge III. B. 32. (Jena 1906), S. 81 sq.
11. *Census reports. Twelfth census of the United States taken in the year 1900* (Washington 1901) i *Abstract of the Twelfth census of the United States 1900* (Washington 1902).

12. *Statistic Abstract for foreign countries*. (London 1903/04).
 13. Bertillon: *Statistique internationale resultant des recensements de la population* (Paris 1899).
 14. *Board of Trade Journal* (1905/06, 1906/07).
 15. *Journal de la société de statistique de Paris* (1906, 1907).
 16. *Mitteilungen aus Perthes geog. Anstalt* (Gotha 1905, 1906).
 17. *The Statesman's Yearbook* (1905—1907).
 18. Supan: *Bevölkerung der Erde* X bis XII Heft. »Ergänzungshefte zu Petermans Mitteilungen« (Gotha 1906).
 19. *Bulletin demographique* (Argentina).
 20. *Annuaire statistique de la Belgique*, 1906.
 21. *Annuaire statistique de la France*, (1904, 1905).
 22. *Censimento della Popolazione*, 1901 (3 t.).
 23. *Annuario statistico Italiano*, (1904, 1905).
 24. *Annuaire statistique pour la Finlande*, (1905, 1906).
 25. Otto Hübner's: *Geographisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde* herausgeg. von Prof. Dr. Franz v. Juraschek. (1906, 1907, 1908).
 26. *Ungarische Statistische Mitteilungen*, Neue Serie, Band 7. *Bewegung der Bevölkerung in den Jahren 1900, 1901 und 1902* (Budapest, 1905).
- Inne źródła podano w tekście i w literaturze.

I.

Przedmiot i metody statystyki wędrówek.

1. Przedmiot badania.

Ludność można pod względem statystycznym badać zasadniczo w dwojaki sposób. Można przedewszystkiem badać jej stan w pewnym ściśle określonym momencie, albo też można chwycić zmiany stanu ludności w rozwoju czasowym. W pierwszym wypadku następuje niejako unieruchomienie badanej masy społecznej w oznaczonym momencie, w drugim natomiast poddaje się badaniu właściwie objawy życia, ogarnia się ludność w ruchu, śledząc jej nowe kształtowanie się pod wpływem zmian, następujących w czasie. Pomiędzy stanem i ruchem ludności zachodzi ścisły wewnętrzny związek, gdyż stan ludności w danym momencie jest w znacznej mierze wynikiem i wypadkową poprzedzających go zmian w ilościowym i jakościowym różniczkowaniu danej masy socjalnej. Ale i naodwrotz wszystkie późniejsze zmiany, powstałe w jego wewnętrznym układzie, wywierają na ten ostatni większy lub mniejszy wpływ w miarę tego, czy w tym stanie, na który mają dopiero działać, znajdują dla siebie

w chwili swego zaistnienia mniej lub więcej korzystne warunki. Tem się tłumaczą raz większe, raz znowu mniejsze różnice pomiędzy wynikami kilku porównywanych z sobą badań nad stanem ludności. Ponieważ jednak stan ludności jest wytworem poprzednich zmian w składzie i zróżniczkowaniu ludności, przeto mniejsze lub większe napięcie siły każdego nowego objawu, zdolnego wywołać zmianę w dotychczasowym stanie ludności, pozostaje w stosunkowej zależności od siły i natężenia wszystkich zmian poprzednich. Te zmiany są różne, tak ze względu na swe źródło, jak i ze względu na skutek, wywoływany w stanie ludności; mogą one być następstwem zjawisk fizjologicznych, jak śmierć i urodzenie, lub też mogą wypływać z podmiotowych pobudek, z postanowienia poszczególnych jednostek ludzkich, jak wędrówki. Jeżeli te różnorodne objawy ruchu ludności występują równocześnie, to wywołane przez nie zmiany w stanie ludności są wypadkową ich wspólnego działania. Ta jednak zmiana w stanie ludności, wywołana jej ruchem, jest następstwem dwu, genetycznie z sobą związanych, procesów, a mianowicie wzajemnego oddziaływania na siebie różnych objawów ruchu ludności, tudzież bezpośredniego działania powstałej stąd wypadkowej już na sam stan ludności. Oba te procesy zwykły dopiero wtedy występować z należytą siłą, gdy statystyka wskutek braku faktycznych danych, pochodzących z bezpośredniej obserwacji, musi się w pewnych wypadkach posługiwać dopiero działaniami czysto rachunkowymi celem uzyskania potrzebnych wartości. Ma to zwykle miejsce przy zestawianiu strat i zysków w stanie ludności między dwoma spisami, wywołanych z jednej strony urodzeniami i zgonami, z drugiej zaś wędrówkami. I zwłaszcza te ostatnie wyróżniają się tem od innych objawów ruchu ludności, że, pociągając za sobą fizyczne przesuwanie jednostek ludzkich z jednego miejsca na drugie, wpływają także na naturalny ruch ludności. Następstwem zaś tego jest ta charakterystyczna cecha wędrówek, że one działają ostatecznie na ogólny stan ludności tak pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Dzięki też tej okoliczności pod wpływem wędrówek może się nie tylko zmniejszyć lub zwiększyć ogólna liczba ludności, lecz także może ulec zmianie jej zróżniczkowanie zawodowe, narodowościowe, stosunek płci, rozłożenie według stanu cywilnego itd.

Pojęcie wędrówek jest jednak bardzo względne, bo obejmuje ono w sobie zasadniczo wszystkie stopnie od zmiany mieszkania w granicach tej samej osady, aż do ruchu podróży z jednej,

a właściwej emigracji z drugiej strony. Słowo »emigracja« nie oddaje ściśle istoty rzeczy, jest bowiem tylko »pars pro toto«, gdyż każda emigracja zawiera w sobie równocześnie immigrację, t. zn. że ta ostatnia wyraża zakończenie tego procesu ruchu ludności, który objawia się w chwili swego powstania i zaistnienia, jako emigracja. Wychodźstwo i przychodźstwo oznaczają dwa bieguny, dwie granice dla wędrówek ludności. I dopiero od istoty tych wędrówek zależy także charakter emigracji względnie immigracji. Różnice mogą wpływać albo ze względu na granice polityczno-administracyjne lub etnograficzno-geograficzne terytoriów, na których przestrzeni wędrówka się odbywa, albo ze względu na cel wędrówek, albo wreszcie z geograficznego położenia odnośnych terytoriów.

Jeżeli wędrówki odbywają się w granicach jednego i tego samego obszaru, stanowiącego jednostkę administracyjno-polityczną (powiat, kraj, państwo), lub zamkniętą w sobie całość gospodarczą, etnograficzną, względnie geograficzną, to w takim razie są one ze względu na daną przestrzeń wewnętrzne. Ten rodzaj wędrówek nie wpływa na ogólną liczbę ludności, zamieszkującej dane terytorium, lecz spowoduje tylko miejscowe przesunięcia, których wpływ na stosunki ludności występuje dopiero przy szczegółowym badaniu pod względem geograficznym. Z chwilą zaś, gdy przesuwanie się ludności przekracza granice danej jednostki administracyjno-politycznej, gospodarczej, względnie etnograficznej, emigracja staje się zewnętrzną.

Jeżeli wychodźcy emigrują w celu stałego osiedlenia się w nowym miejscu pobytu, wtedy ma się do czynienia z emigracją stałą. Występuje ona w typowej formie przy wszelkiego rodzaju kolonizacjach. W razie zaś, gdy emigranci opuszczają swoje miejsce pobytu tylko na pewien krótszy lub dłuższy czas np. w celu zarobkowania, z postanowieniem powrotu, wówczas emigracja jest czasowa.

Stosownie do położenia geograficznego dotyczących terytoriów emigracja, względnie immigracja może być *zamorska* lub *lądowa*¹⁾.

¹⁾ Spotyka się czasami także podział na bliską i daleką (por. Bull. de l'inst. intern. de statistique t. IX. i XIV, referaty G. Mayra i Dr. G. Thirringa), któremu jednak brak ściśle określonej podstawy, gdyż pojęcie »bliski« i »daleki«

Ponieważ każda wędrówka ludności odbywa się w pewnych szerszych lub ciasniejszych granicach terytoryalnych, tak politycznych, jak i geograficznych, w pewnym celu i z pewnych pobudek, przeto różne przytoczone wyżej formy tego rodzaju ruchu ludności występują w rozmaitych połączeniach. Tak imigracja wewnętrzna jak i zewnętrzna może być stałą lub czasową.

Charakter zaś stałości względnie czasowości może tkwić tak dobrze w wychodźstwie zamorskiem jak i lądowem.

Przedmiot statystyki emigracyjnej stanowią te tylko wędrówki ludności, które mają przede wszystkim znaczenie demograficzne, a nadto są objawem stosunków ekonomicznych i socjalnych, czasem także politycznych pewnych terytoriów. Nie miejsce tu zatem na ruch podróży w celach turystycznych, kupieckich, przemysłowych, służbowych (marynarze, służba kolejowa). Również nie należy do zakresu statystyki emigracyjnej przenoszenie jednostek lub całych grup jednostek ludzkich w drodze przymusowej wskutek deportacji, więzienia, rozłożenia wojsk i t. d. Z tych samych powodów muszą być z tej dziedziny wykluczone tego rodzaju objawy, jak waleśanie się bez celu lub wędrówki hord koczowniczych. Wynika stąd, że celem i przedmiotem statystyki wędrówek jest cyfrowe ujęcie tych wszystkich, z dobrowolnie powziętego postanowienia wynikających, objawów ruchu ludności, które powstają wskutek wędrówek tej ludności w obrębie granic lub też poza granice pewnej jednostki administracyjno-politycznej, gospodarczej, etnograficznej lub geograficznej, obejmującej swym obszarem dotychczasowe miejsce pobytu emigrantów, a to bez względu na to, czy z tym ruchem łączy się powzięty zamiar stałej, czy tylko czasowej zmiany dotychczasowego miejsca pobytu.

Statystyczne badanie wędrówek ma na oku cel podwójny: ująć cyfrowo wędrówki ludności dla poznania ich morfologii, tudzież rozłożyć ten rodzaj ruchu ludności na takie części składowe, by na ich podstawie wyświetlić znaczenie wędrówek dla demografii. Stąd

są bardzo względne, zależne raczej od podmiotowego zapatrywania, niż od rzeczowych kryteriów.

wynika, że statystyka wędrówek musi z jednej strony obejmować szczegóły, badane zwyczajnie podczas statystycznego ujęcia tak stanu ludności, jak i zmian w tym stanie, wywoływanych przez urodzenia, zgony i małżeństwa, z drugiej zaś winna uwzględnić pewne szczególne momenta, wynikające z istoty samych wędrówek.

Do pierwszych należą obok imienia i nazwiska poszczególnych jednostek płeć, wiek, miejsce urodzenia, narodowość (język), przynależność państwowa, religia, stan cywilny, stopień oświaty, zawód i stanowisko, zajmowane w tym zawodzie; drugie obejmują dotychczasowe miejsce zamieszkania, cel wędrówki (państwo, kraj, gmina), jej rodzaj (stała, czasowa) i ewentualnie jej przyczyny, dalej czy dana jednostka wędruje sama lub z rodziną, wreszcie który raz wychodzi na wędrówkę. Nie mniej ciekawe zagadnienie przedstawia zasób pieniędzy, wywożonych przez wychodźców, względnie przez immigrantów.

Wszystkie te szczegóły, badane przez statystykę wędrówek, stanowią ważny materiał, tak dla celów demograficznych, jak i dla zanalizowania samych wędrówek. Równocześnie należyte wykształcona statystyka wędrówek przedstawia wielką wartość dla administracji publicznej, jako ważny dział nowożytnej statystyki administracyjnej.

A) Płeć.

Obok przyczyn naturalnych wędrówki są najważniejszym z czynników, działających na wytworzenie się stosunku obu płci w składzie ludności. Wpływ ten może się objawić tak w obrębie tego terytorium, z którego emigracja wychodzi, jak i tego, do którego zdąża; znaczenie jego wzrasta zwłaszcza wtedy, gdy wychodźstwo z pewnego terytorium obejmuje przeważnie tylko jedną płęć. Można to obserwować często przy wychodźstwie zamorskiem czasowem, kiedy w dalekie kraje ciągną przede wszystkim sami mężczyźni, zostawiając w domu swoje rodziny, do których wracają po pewnym czasie z zaoszczędzonym zarobkiem. W takich wypadkach stosunek płci może się zwłaszcza w pewnych klasach wieku i w pewnej chwili, przesunąć w ojczyźnie wychodźców na korzyść kobiet, w kraju immigracyjnym na korzyść mężczyzn. Znaczenie podobnych faktów może być bardzo doniosłe dla poznania stanu ludności w pewnym momencie lub w pewnych okresach czasu, zwłaszcza w dwu wypadkach:

1) jeżeli spis ludności wypada w okresie większych wędrowek ludności;

2) jeżeli się porównuje wyniki dwu spisów ludności, z których jeden został przeprowadzony w okresie wędrowek, drugi w chwili większej stałości badanej masy socjalnej.

Wyniki trzech ostatnich spisów ludności w Austrii wskazują, że nadwyżka kobiet nad mężczyznami spada, a nawet zniżka w okresie 1890—1900 była znaczna¹⁾.

Na 1000 mężczyzn przypadało kobiet:

1880	1890	1900
1047	1044	1035

Wyjaśnienie tego objawu znaleźć można w cyfrach, zaczerpniętych z ruchu ludności.

Na 1000 osób płci męskiej wypadało osób płci żeńskiej:

	1881—1890	1891—1900
Wśród urodzonych . . .	939	944
» zmarłych . . .	938	954
W nadwyżce urodzonych .	951	917
W ruchu wychodzącym ²⁾ .	535	805

Choć zatem wśród urodzonych płęć żeńska wystąpiła w ostatnim dziesięcioleciu stosunkowo silniej, niż w poprzednim, mimo to ogólny bilans przesunął się na korzyść płci męskiej, zapewne głównie dlatego, że w ruchu emigracyjnym kobiety brały w latach 1890—1900 o wiele żywszy udział w porównaniu z okresem od 1881—1890. Jakkolwiek śmiertelność kobiet w ubiegłym dziesięcioleciu była w porównaniu z przedostatnim okresem spisowym (1881—1890) również stosunkowo większa, to jednak ruch emigracyjny był o wiele silniejszy, gdyż różnica śmiertelności kobiet między powyższymi okresami wyniosła na korzyść płci męskiej tylko 16, różnica zaś udziału w wychodźstwie aż 270 w stosunku do 1000 mężczyzn. Ciekawe daty, dotyczące wpływu wędrowek na stan ludności pod względem płci w Austrii na podstawie spisu z r. 1900 zawiera pomieszczona niżej tablica³⁾:

¹⁾ Oesterr. Statistik B. LXIII, H. 1, str. XXVI.

²⁾ Na podstawie zestawień czysto rachunkowych.

³⁾ Oesterr. Statistik B. LXIII, H. 1, str. XXVII.

L. porządk.	K r a j	Zysk (+), wzgl. strata (—) wskutek wędrowek 1891—1900			Przeanalizowane stosunki płci na ko- rzyść męskiej (m) względnie żeń- skiej (k) i płci	L. porządk.
		M.	K.	razem		
1	Austria niższa .	+ 90812	+ 94595	+ 185407	k. 3783	1
2	» wyższa .	— 12767	— 9275	— 22042	k. 3492	2
3	Solnogród . . .	+ 5481	+ 4299	+ 9780	m. 1182	3
4	Styrya	— 2573	— 3100	— 5673	m. 527	4
5	Karyntya . . .	— 7566	— 8041	— 15607	m. 475	5
6	Kraina	— 19848	— 12643	— 32491	k. 7205	6
7	Tyrol z obwodem	+ 9105	+ 7803	+ 16908	m. 1302	7
8	Gorycja i Gradys.	— 5269	— 2842	— 8111	k. 2427	8
9	Istrya	— 5646	— 1926	— 7572	k. 3720	9
10	Tyrol	+ 3749	— 1720	+ 2029	m. 5469	10
11	Vorarlberg . . .	+ 2818	+ 2332	+ 5150	m. 486	11
12	Czechy	— 62836	— 58408	— 121244	k. 4428	12
13	Morawy	— 38142	— 37439	— 75581	k. 703	13
14	Śląsk	+ 3205	— 3753	— 548	m. 6958	14
15	Galicya	— 166362	— 136341	— 302703	k. 30021	15
16	Bukowina . . .	— 8160	— 5484	— 13644	k. 2676	16
17	Dalmacya . . .	— 6691	— 5808	— 12499	k. 883	17
	Razem	— 220690	— 177751	— 398441	k. 42939	

Płęć przedstawia bardzo ważny czynnik także ze względu na analizę danego ruchu wychodźczego. Wzajemny stosunek obu płci pośród emigrantów pomaga często do rozpoznania jego istoty, gdyż wychodźcy, idący na stałe osiedlenie, biorą z sobą zazwyczaj także i swoje rodziny, względnie sprowadzają je potem z ojczyzny. Przy emigracji czasowej, zwłaszcza zamorskiej, w zasadzie płęć męska poważną cyfrą przeważa nad kobietami bez większych wahań, nadając zarazem samemu ruchowi charakter emigracji jednostkowej w przeciwstawieniu do wychodźstwa całych rodzin. Powyższy objaw jest zresztą zupełnie naturalny, bo wychodźca, idąc sam za granicę, jest o wiele swobodniejszy, tak pod względem znalezienia pracy, jak i zrobienia oszczędności. Przy tem odpadają koszty podróży dla rodziny i potrzeba większej gotówki, co np. przy emigracji do Stanów Zjednoczonych ma poważne znaczenie.

Stosunek płci wśród emigrantów może wyświetlić ruch wy-

chodzący jeszcze z innego punktu widzenia. Jeżeli statystyka stwierdzi, że w ruchu emigracyjnym do pewnego kraju przeważała w pewnym okresie płeć męska, że jednak w następnych latach podniosła się cyfra emigrujących kobiet, to ten fakt może wskazywać na to, iż wychodźcy kierują się świadomie pewną ostrożnością i rozważą, gdyż swoje rodziny ściągają do nowych siedzib dopiero po dokładniejszym poznaniu miejscowych warunków i po stworzeniu tam sobie pewniejszych podstaw bytu. Powyższy objaw może być także dowodem, że emigranci, którzy zamierzali z wędrowności do kraju powrócić, zmienili na obczyźnie swoje pierwotne zamiary. I tak np. w Austrii zrobiono spostrzeżenie, że, kiedy w latach 1896 do 1898 ludność wiejska emigrowała przeważnie w związkach rodzinnych, to już w okresie 1899 do 1901 liczba emigrujących kobiet (w grupie »rolnictwo i leśnictwo«) zaczęła spadać, obniżając się coraz bardziej w następnych dwu latach (np. via Hamburg 1901 — 19:9%, 1902 — 19:7%, 1903 — 17:1%)¹⁾.

Dla państwa również nie może być obojętną rzeczą, czy zagranicę emigrują tylko jednostki czy całe rodziny, mężczyźni czy kobiety, ani też nie może spokojnie przechodzić do porządku dziennego nad pytaniem ustosunkowania się płci w granicach własnego obszaru. Przedewszystkiem każda jednostka płci męskiej przedstawia ważny czynnik ze względu na cały szereg ważnych zadań publicznych i ogólnopństwowych, do których spełnienia są powołani przedewszystkiem lub nawet wyłącznie mężczyźni. Z drugiej zaś strony niebezpieczeństwo zbytniego przesunięcia się wzajemnego stosunku płci na niekorzyść jednej z nich powinno stanowić poważną troskę każdego nowożytnego państwa, dla którego ludność i jej rozwój mają pierwszorzędne znaczenie. Zbytne zwiechnięcie równowagi w stosunku obu płci musi pociągnąć za sobą analogiczne objawy w ruchu małżeństw i urodzin, a w dalszym ciągu odbić się także na ogólnym wzroście ludności.

B) Wiek i stan cywilny.

Uwarstwienie ludności według wieku jest w różnych krajach rozmaite, zależy bowiem od całego szeregu przyczyn, wywołujących

¹⁾ Stat. Monatschrift N. F. V. 1900, N. F. VIII 1903, N. F. X. 1905.

jących różnorodne skutki. W krajach o małej płodności ilościowo najsilniej przedstawiają się średnie klasy wieku¹⁾, kiedy znów w krajach o postępującej cyfrze urodzin punkt ciężkości przesuwają się w dół, ku niższym klasom wieku. W tym ostatnim wypadku przeciwdziała często silniej występująca śmiertelność wśród dzieci, podnosząc temsamem ilościową siłę średnich klas wieku nawet w krajach o wydatnej płodności. Na ogół przeto biorąc, względnie główną siłę przedstawiają średnie klasy wieku od 18 do 50 roku życia.

Skoro się zważy, że wędrowności obejmują przedewszystkiem średnie i niższe klasy wieku, a więc te właśnie, które przedstawiają największą siłę w uwarstwieniu ludności według wieku, to znaczenie statystyki wieku wychodźców, względnie immigrantów dla demografii wystąpi w całej pełni. Jeżeli mamy do czynienia z emigracją stałą o charakterze kolonizacyjnym, w której uczestniczą całe rodziny, to będziemy widzieli wśród wychodźców obok osób w sile wieku także i dzieci, przeciwnie zaś przy wychodźstwie czasowem zarobkowem emigrują prawie wyłącznie jednostki, będące w pełni sił, a więc w średnim wieku.

Również analiza samego ruchu emigracyjnego na podstawie wzajemnego stosunku płci zyskuje szerszą podstawę dopiero przez uzyskanie dat statystycznych, dotyczących wieku wychodźców i przez zestawienie ich z datami odnoszącymi się do płci. Wtedy dopiero można odróżnić dzieci od osób dorosłych, co może mieć doniosłe znaczenie dla uchwycenia i rozpoznania momentu, w którym czasowa emigracja do pewnego kraju zamienia się w stałą, względnie kiedy zamiar stałego osiedlenia się w nowej ojczyźnie przechodzi u wychodźców w ostateczne postanowienie, objawiające się w ściąganiu do siebie pozostawionych na razie w kraju rodzin.

W tego rodzaju wypadkach uwydatnia się również ważność statystycznego badania stanu cywilnego osób, uczestniczących w wędrowności; nie jest on też obojętny dla badań nad stanem ludności, gdyż bez dokładnego poznania dotyczących dat pewne objawy mogą się wydawać niewytłómaczonymi, w każdym zaś razie sam proces oddziaływania wędrowności na ukształtowanie się ludności według stanu cywilnego usuwa się z pod obserwacji i utrudnia sta-

¹⁾ Por. Fircks Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik. Lipsk 1898 str. 69 sq.

tystyczną analizę. W Prusiech naliczono żonatych mężczyzn poniżej 20 roku życia ¹⁾:

W dniu spisu przemysł.	W dniu spisu ludności	
5/VI. 1882	1/XII. 1880	1/XII. 1885
2007	1673	1706
14/VI. 1895	2/XII. 1895	
4541	1429	

Wogóle zaś było w Prusiech na 1000 mężczyzn, względnie kobiet w wieku od 15 do 20 lat żonatych ew. zamężnych ²⁾:

	M.	K.
1880 . . .	1·4	17·1
1885 . . .	1·3	17·5
1895 . . .	0·9	17·4

Powyższe różnice dadzą się wyjaśnić tylko czasowem wychodźstwem do Prus z sąsiednich krajów, skutkiem czego cyfra żonatych mężczyzn poniżej lat 20 (głównie z Królestwa polskiego) w miesiącach letnich jest znacznie większa, niż w zimowych, w których napływowa ludność przeważnie znajduje się już w domu. Również w całych Niemczech było według spisu przemysłowego z 14. VI. 1895 o 64,681 mężczyzn żonatych ²⁾ więcej, niż kobiet, co da się wyjaśnić tylko immigracją zarobkową. Inny zupełnie obraz przedstawia Irlandya, gdzie cyfra ludności stanu wolnego w stosunku do innych krajów jest wyższa, natomiast liczba osób stanu małżeńskiego niższa ³⁾.

Rok spisu	Na 1000 powyżej 15 r. życia było st. wolnego		Na 1000 powyżej 15 r. życia było w stanie małżeń.	
	M.	K.	M.	K.
Niemcy . . . 1890	409	358	539	508
Austria . . . »	429	381	526	497
Węgry . . . »	306	210	647	639
Belgia . . . »	462	417	477	470

¹⁾ Według Fircksa »Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik«. Lipsk 1898, str. 80 i 81.

²⁾ Dr. J. Conrad. Grundriss zum Studium der polit Oekonomie, IV. Th. »Statistik«, Jena 1902, str. 85. Por. Fircksa op. c: str. 82.

³⁾ Według Fircksa op. cit. str. 78.

Rok spisu	Na 1000 powyżej 15 r. życia było st. wolnego		Na 1000 powyżej 15 r. życia było w stanie małżeń.	
	M.	K.	M.	K.
Anglia i Walia 1891	406	387	540	499
Szkocya . . . »	463	442	485	439
Irlandya . . . »	542	475	398	383
Dania . . . 1890	386	366	552	506
Szwecya . . . »	414	401	527	479
Norwegia . . . »	228	270	691	585

Powyższe zestawienie zdaje się wskazywać na to, że emigracya dotyka w Irlandyi najmniej te klasy wieku, które dla ugrupowania ludności według stanu cywilnego mają rozstrzygające znaczenie. Spis z roku 1901 wykazał w Irlandyi dalsze podniesienie się liczby osób stanu wolnego nad 15 rok życia (na 1000 mieszkańców nad lat 15 559·3 mężczyzn, 496·6 kobiet), a obniżenie się cyfry osób pozostających w związku małżeńskim (na 1000 mieszk. nad lat 15 mężczyzn 382·5, kobiet 370·9).

C) Narodowość i przynależność państwowa.

W tej kwestyi występują na porządek dzienny wszystkie te wątpliwości i braki, z którymi mają zawsze do czynienia spisy ludności. Pojęcie narodowości dałoby się statystycznie względnie łatwo ustalić i ująć, gdyby granice poszczególnych państw pokrywały się mniej więcej z terytoriami, zamieszkałymi przez poszczególne narodowości, t. zn. gdyby państwa stanowiły równocześnie zwarte i jednolite jednostki pod względem narodowym. Wtedy pozostawałaby do rozstrzygnięcia tylko kwestya natury więcej technicznej, czy względnie o ile należy uwzględniać odrębnie jednostki czy całe grupy jednostek, należące do innej narodowości, a zamieszkałe w obrębie danej, obcej im pod względem narodowym, jednostki terytorjalnej. Przy takim stanie rzeczy zadanie statystyki wędrowek byłoby również bardzo ułatwione, gdyż w zasadzie przynależność państwowa wychodźcy określałaby zarazem jego narodowość. Wskutek tego jednak, że wszystkie dzisiejsze państwa wykazują w swym składzie mniejsze lub większe różnice narodowościowe, występują dziś dwa pojęcia w miejsce jednego, t. j. przynależność państwowa i narodowość.

Pojęcie pierwszej jest natury prawnopublicznej; granice jej

i istotę określają ustawy poszczególnych państw. Pojęcie drugiej zasady się na wspólności historycznego rozwoju, kultury i języka, a ten ostatni jest w zasadzie zewnętrznym jej wyrazem.

Przy statystycznym badaniu ruchu emigracyjnego stwierdzenie obu powyższych momentów jest bardzo ważne. Sama bowiem przynależność państwowa nie pozwalałaby śledzić wpływu wędrowek na rozsiedlenie się i rozwój poszczególnych narodowości w obrębie danego państwa i na wzajemne przesiąkanie się poszczególnych narodowości, względnie na rozszerzenie się jednej kosztem drugiej. Stan narodowy ulega zmianie przedewszystkiem w chwili, w której emigracja osłabia jego siły ilościowo. Trzeba jednak wziąć i to pod uwagę, że wędrowki mogą na stan narodowy wpłynąć także pod względem jakościowym, wskutek czego zmiany, wywołane niemi, mogą wpłynąć także i na dalszy rozwój narodowości w obrębie odnośnego terytorium.

Ze względu na sam ruch emigracyjny kwestya przynależności państwowej i narodowości jest o tyle ważna¹⁾, że w niej można często znaleźć wyjaśnienie przyczyn i dróg badanej wędrowki. Stosunki ekonomiczne, polityczne itd. mogą rozmaicie wpływać na ruch emigracyjny i często można się doszukać przyczyn stałości lub czasowości wychodźstwa z pewnego państwa właśnie w datach, dotyczących narodowości emigrantów. Typowym przykładem może być Irlandya, gdzie masowa emigracja, wywołana przyczynami politycznymi i socyalnymi, pociągnęła za sobą obniżanie się cyfry ludności.

Dla wewnętrznych wędrowek przynależność narodowa ma doniosłe znaczenie przedewszystkiem w terytoriach mieszanych lub zajętych np. skutkiem zwycięskiej wojny. Statystyka niemiecka dostarcza ciekawych przykładów na owe powyższe przypadki.

Spis, dokonany w roku 1900, stwierdził poważną wędrowkę polskiej ludności do Westfalii, Nadrenii i Hannoweru²⁾.

Było Polaków, Mazurów i Kaszubów		
	1890	1900
Kr. Okręg Hannover . . .	366	1119
» » Harburg . . .	606	1764
Okręg Blumenthal . . .	653	1702

¹⁾ P. uchwały Międzyn. Kongr. stat. w Petersburgu i artykuł Körösi'ego w *Bull. de l'institut international de statistique* T. II. L. I. str. 225—228.

²⁾ Statistik des deutschen Reichs B. 150, I. T. str. 131.

Było Polaków, Mazurów i Kaszubów		
	1890	1900
Okręg Recklinghausen . . .	5319	26932
» miej. Dortmund . . .	639	3967
Kr. Okręg Dortmund . . .	1928	11879
Kr. Okrąg Hörde . . .	515	2076
Okr. miej. Bochum . . .	1197	2279
Okr. miej. Witten . . .	195	1127
Kr. Okr. Bochum . . .	4456	16244
Mj. Okr. Gelsenkirchen . .	2237	2722
Kr. Okr. Gelsenkirchen . .	7741	28117
Kr. Okr. Hertingen . . .	516	1819
Okręg Mühlheim a/Ruhr . .	1106	4432
» Ruhrort . . .	273	4952
Mj. Okręg Essen . . .	217	1693
Kr. Okręg Essen . . .	1996	10169

Wyłącznie język polski, jako towarzyski, podało w prowincyi

	1890	1900
Hannowerskiej	5513	10633
Westfalskiej	24207	91497
Nadreńskiej	5635	25455
	35355	127585

t. zn. że przyrost w dziesięcioleciu 1890—1900 wynosił 260·86%¹⁾.

Nie mniej ciekawe spostrzeżenie poczyniono w Alzacyi i Lotaryngii. Tak zw. »französisches Sprachgebiet«²⁾ obejmował w 1897 r. 311 gmin, w których był dopuszczony język francuski w urzędowaniu, z tego wypadało 3 gminy na Górną Alzację, 22 na Dolną Alzację, a 286 na Lotaryngię. W tem terytorium naliczono 111163 osób z językiem francuskim, jako ojczystym, a 52633 takich osób, które się przyznały do języka niemieckiego, jako towarzyskiego. Z tych 111163 Francuzów przypadało na Lotaryngię 95629 wobec 46907 Niemców, kiedy w Alzacyi dolnej było 12321 Francuzów a tylko 1695 Niemców, w Alzacyi górnej (w 3 gminach) pierwszych 3213, ostatnich zaledwie 154. Widać z tego, że napływ niemieckiego ży-

¹⁾ Statistik des deutschen Reichs B. 150, I. T. str. 131.

²⁾ Por. das Reichsland Elsass-Lothringen, Landes- und Ortsbeschreibung, wyd. w Strassburgu 1900, str. 90 sq.

wiołu był silniejszy w Lotaryngii, gdzie siłę atrakcyjną stanowią nowo wytworzone wielkie centra przemysłowe¹⁾.

Ze stanowiska statystyki administracyjnej przynależność państwowa i narodowa wychodźców, względnie immigrantów przedstawia się, jako rzecz nie małej wagi. Wskazuje ona bowiem, o ile jednolitość państwowa, względnie i narodowa rozluźnia się pod wpływem wędrowek, czy to wskutek ubytku rodzimych żywiołów, czy też pod wpływem napływu obcych pierwiastków. Dziś zwłaszcza, kiedy rozwinięty handel międzynarodowy i nowoczesna produkcja wywołują poważną wymianę ludności między poszczególnymi terytoriami i kiedy dzięki temu rośnie obcy żywioł, zwłaszcza w większych centrach, uwaga państw nowożytnych powinna być przedewszystkiem zwrócona na tych obywateli, którzy jego granice opuszczają, by ich utrzymać w związku i łączności z dawną ojczyzną. Podstawę do podjęcia podobnych zaradczych środków może stworzyć tylko należycie wykształcona statystyka wędrowek.

D) Wyznanie.

Pod wpływem wędrowek zróżniczkowanie ludności według wyznania może ulegać poważnym zmianom; często wywołują one tak daleko sięgające przesunięcia w składzie ludności, że stan jednego wyznania rośnie w siłę, drugiego przeciwnie upada. I tak np. w Niemczech wskutek wewnętrznych wędrowek²⁾ ludności rzymsko-katolickiej z Poznańskiego, Prus zachodnich, Śląska i niektórych państw zachodnio-południowych wzrosła liczba ludności wyznania rzymsko-katolickiego w prowincjach środkowych i północnych cesarstwa niemieckiego. Równocześnie zaś daje się spostrzedz pewne stosunkowe osłabienie tegosamego wyznania nawet w tak katolickich krajach, jak Bawaria. Przeciwnie znowu w Alzacyi i Lotaryngii wzrósł po 1871 roku żywioł protestancki widocznie wskutek napływu z Prus i innych ewangelickich prowincyi³⁾.

Na 1000 mieszkańców było wyznania rz.-kat.:

	1871	1880	1890	1895	1900
Ces. niemieckie	362	359	358	357	361
Prusy	335	337	342	345	351

¹⁾ »Statistik des deutschen Reichs« B. 150. T. I. str. 131 i 134.

²⁾ ibid. B. 50. T. I. str. 117*) i Fircks op. cit. str. 66.

³⁾ »Statistik des deutschen Reichs« B. 150 i Fircks, jak uw. 2.

	1871	1880	1890	1895	1900
Bawaria	712	709	708	707	707
Saksonia	21	25	37	41	47
Hamburg	23	27	38	42	40
Berlin	63	72	86	93	100

Na 1000 mieszk. było wyznania

		1871	1880	1890	1900
W. Ks. Poznańskie	kat.	637	653	665	678
	prot.	323	313	309	302
Bawaria	kat.	712	709	708	707
	prot.	276	280	281	283
Berlin	kat.	63	71	86	100
	prot.	890	875	857	842
Saksonia	kat.	21	25	37	47
	prot.	935	932	924	921
Prusy	kat.	335	337	342	351
	prot.	650	646	641	633
Alzacja i Lotaryngia	kat.	797	778	765	762
	prot.	174	195	210	216

Ostatni spis ludności w Przedlitawii¹⁾ stwierdził również pokaźne przesunięcia w stanie wyznań pod wpływem wędrowek tak wewnętrznych, jak i zewnętrznych, jak to widać z zestawienia, zamieszczonego na str. 114.

Cyfry, dotyczące wyznania mahometańskiego w Austrii, dostarczają znamienne dowodu na to, że dokładne wyłączenie ze statystyki wędrowek takich objawów, jak ruch podróży, rozłożenie wojsk itp. jest niezbędne dla ścisłości analizy statystycznej. Wzrost ludności mahometańskiej w Austrii o 1481·48% w dziesięciolecie od 1890 do 1900 został wywołany dyslokacją pułków bośniacko-hercegowińskich, wskutek czego główna część ludności

¹⁾ Oest. Statistik B. LXIII, H. 1. str. XXXII i nastp.

W y z n a n i e	Przyrost (+) względnie ubytek (-)			
	w 1890 w stos. do 1880		w 1900 w stos. do 1890	
	w cyfrach bezwzględ.	%	w cyfrach bezwzględ.	%
Rzymsko-katolickie .	+ 1,240518	+ 7 01	+ 1,726113	+ 9 12
Grecko-katolickie . .	+ 280749	+ 11 82	+ 320327	+ 11 38
Ormiańsko-katolickie .	— 243	— 8 51	— 515	— 19 72
Starokatolicy . . .	+ 2106	+ 34 33	+ 4697	+ 57 00
Grecko-oryent. . . .	+ 52651	+ 10 70	+ 62025	+ 11 39
Ormiańsko-oryent. .	— 179	— 12 31	— 577	— 45 26
Ewangelickie (augsb.)	+ 26823	+ 9 28	+ 49626	+ 15 71
Ewangelickie (helw.) .	+ 9999	+ 9 05	+ 8033	+ 6 67
Bracia ewang. (Herrnhutter)	—	—	+ 188	+ 51 09
Anglikańskie	+ 247	+ 23 55	— 192	— 14 81
Mennonici	— 241	— 32 97	— 72	— 14 69
Unitaryanie	— 22	— 13 02	— 43	— 29 25
Lippowani	—	—	+ 341	+ 10 60
Izraelici	+ 137911	+ 13 72	+ 81594	+ 7 14
Mahometanie	+ 32	+ 65 31	+ 1200	+ 1481 48
Inne wyznania	— 3743	— 83 40	+ 669	+ 89 80
Bezwyznaniowi	+ 975	+ 29 25	+ 1841	+ 42 73
Razem	+ 1,751169	+ 7 91	+ 2,255295	+ 9 44

W y z n a n i e	W r. 1900 w stosunku do 1890		
	Przyrost wogóle	Przyrost (+) wzgl. ubytek (—) wskutek natur. ruchu ludn.	Przyrost (+) wzgl. ubytek (—) z innych przyczyn
	w p r o c e n t a c h		
Rzymsko-katol. . .	+ 9 12	+ 10 35	— 1 23
Grecko-i orm.-kat.	+ 11 36	+ 13 66	— 2 30
Gr.-i orm.-oryent.	+ 11 25	+ 12 65	— 1 40
Ewangelickie . . .	+ 13 12	+ 11 88	+ 1 24
Izraelickie	+ 7 14	+ 16 30	— 9 16
Inne	+ 52 72	+ 13 95	+ 38 77
Razem	+ 9 44	+ 11 11	— 1 67
I z r a e l i c i			
W Galicyi	+ 5 07	+ 19 18	— 14 11
Na Bukowinie . . .	+ 16 24	+ 14 69	+ 1 55

mahometańskiej (na 1281 aż 891) przypada na Austryę niższą¹⁾, następnie w Styryi¹⁾ było Mahometan 362, poza tem zaś tylko drobne grupki od 1 do 12 osób, rozprószone w innych krajach.

Natomiast dowodem wędrówek jest wzrost osób, należących do tzw. »Herrnhutter« (»Braci ewangelickich«) o 51·09%; naliczono ich w r. 1900 w Czechach 483 na ogólną liczbę 556, poza tem na Morawach 53, na Śląsku 6. Jest to widoczne następstwo wędrówek z pogranicznej Saksonii i Śląska pruskiego, gdzie się znajdują główne siedziby powyższego wyznania.

Nie mniej ciekawym objawem jest ubytek osób wyznania izraelskiego przez »inne przyczyny« o 9·16%, gdzie główną rolę odegrała emigracja Żydów z Galicyi; można bowiem przyjąć, że w rachunkowym ubytku ludności izraelskiej w Galicyi w wysokości 14·11% zmiana religii miała tylko bardzo drobne znaczenie, główna zaś przyczyna tkwiła niewątpliwie w wychodźstwie.

W Irlandyi masowa emigracja tamtejszej ludności katolickiej również nie pozostała bez wpływu na stan wyznań. Kiedy tam bowiem w roku 1871 na 1000 mieszkańców wypadło przeciętnie 765·4 osób wyznania rzymsko-katolickiego, to w dwadzieścia lat potem liczono w tym samym stosunku 754 osób, w 1901 r. tylko 742. Odwrotnie znowu w Stanach Zjednoczonych²⁾ żywioł katolicki wzmógł się na sile widocznie wskutek napływu emigrantów z krajów słowiańskich i Irlandyi. W roku 1870 wypadło w północno-amerykańskiej Unii na 1000 mieszkańców 91·9 osób wyznania rzymsko-katolickiego; powyższa cyfra podniosła się w roku 1890 na 99·8.

E) Oświata.

Badanie stopnia oświaty emigrantów dotyczy przede wszystkim elementarnej znajomości czytania i pisania. Rozchodziłoby się w tym wypadku głównie o następujące kwestye:

1) Czy istnieje jaki związek między oświatą emigrantów, a charakterem samego ruchu?

2) Czy stopień oświaty oddziaływa na bezpośrednią pobudkę wędrówek (agitacja względnie wychodźstwo z własnego popędu)?

3) Jak wędrówki wpływają na stan oświaty w terytoryach, między którymi się odbywają?

¹⁾ W Wiedniu stoją załoga dwa pułki bośniackie, w Gracu jeden.

²⁾ Fircks op. cit. str. 66.

W ten sposób statystyka zagłębia się z momentem oświaty emigrantów już w sam rdzeń i istotę badanych wędrowek i opiera je na szerokiej podstawie, gdyż zmierza do uchwycenia związku między wędrowkami, a dorobkiem kulturalnym społeczeństwa w najszerszym znaczeniu. Mimo to jednak statystyka państw europejskich wykazuje pod tym względem poważne braki i dlatego (pomijając daty amerykańskie) trzeba się uciekać do działań czysto rachunkowych. Np. Dr. Meiningen dochodzi w *Oesterreichische Statistik* do wniosku, że Galicya wykazuje znaczny postęp pod tym względem, że z 17 powiatów, liczących w r. 1890 powyżej 90% analfabetów, pozostały w r. 1900 tylko cztery na tej samej wysokości, a mianowicie Bohorodczany, Kosów, Nadwórna i Turka. Gdybyśmy mieli dokładną i szczegółową statystykę emigracyjną, byłoby rzeczą ze wszech miar ciekawą, zestawień wychodźstwo z owych 17 powiatów z datami, odnoszącymi się do oświaty tamtejszej ludności w rozwoju czasowym. W braku jednak odpowiednich dat statystycznych, trzeba się zadowolnić tylko zestawieniem rachunkowym według spisów, by zbadać, czy te cztery powiaty galicyjskie, w których stan oświaty się nie polepszył, przeszły w latach 1890—1900 słabszy czy żywszy ruch emigracyjny od pozostałych trzynastu. Największy ruch emigracyjny wykazuje z tych 4 powiatów Kosów (2508), najślabszy Turka (799), pośrodku stoją Bohorodczany (1699) i Nadwórna (1229). Ten ruch jest stanowczo słabszy, niż w 13 innych powiatach, w których liczba analfabetów spadła w latach 1890—1900 poniżej 90% ludności, gdyż wśród tych ostatnich powiat borszczowski wykazuje ubytek skutkiem emigracji w wysokości 12355 (11·57%), Brzeżany 5024 (5·78%), dwa powiaty przeszło 4000, trzy przeszło 3000, trzy przeszło 2000, dwa powyżej 1000, jeden poniżej 1000. Otóż z tych 13 powiatów aż 9 wykazuje wyższy ruch emigracyjny, niż powiat kosowski, zajmujący wśród owych czterech z analfabetami ponad 90% pierwsze miejsce, o ile chodzi o emigrację¹⁾,

F) Kierunek wędrowek.

Przy badaniu kierunku wędrowek rozchodzi się w pierwszej linii o punkt początkowy i końcowy wędrowki, t. zn. tak o miejsce, z którego emigrant wychodzi, jak i o cel jego wędrowki.

¹⁾ P. artykuł Dr. K. W. Kumanieckiego »Oświata i emigracja w naszym kraju« w »Przeglądzie powszechnym« T. XCI, 144 i nastp.

Przy wędrowkach wewnętrznych zdaje się być ten szczegół na pierwszy rzut oka podrzędniejszego znaczenia. Jeżeli bowiem bierzemy pod uwagę pewną ściśle określoną przestrzeń, w której granicach odbywa się badany statystycznie ruch ludności, to wówczas wysuwa się ostateczny bilans tego ruchu, obejmujący całość bez względu na części i wewnętrzne przemiany. A jednak właśnie ze względu na te części czy to badanej przestrzeni czy też mas socjalnych, w jej granicach żyjących, wreszcie z uwagi na jakościowe zmiany, wywoływane przez wędrowki w układzie i zróżniczkowaniu tych mas, statystyczne uchwycenie kierunku i wzajemnego ścierania się fal wędrownych jest bardzo doniosłym dla należytego poznania ich istoty, pobudek i skutków.

Jeszcze może ważniejszym jest omawiany moment dla statystyki wędrowek zewnętrznych, gdyż te ostatnie wywołują z chwilą swego zaistnienia przede wszystkim zmiany ilościowe, a obok nich także jakościowe w dwóch terytoriach, stanowiących w tym wypadku dla siebie całkiem odrębne jednostki, t. j. w ojczyźnie wychodźców i w kraju imigracyjnym. Lecz w tym wypadku może być nieobojętnym dla analizy samego ruchu także i pewien punkt pośredni, a więc leżący między dotychczasowym miejscem pobytu emigranta a krajem, do którego wychodźca zdąża. I tak skierowanie ruchu emigracyjnego np. na pewien port może mieć swe źródło albo w agitacji, albo w polityce pewnych państw albo wreszcie w połączeniach komunikacyjnych. W pewnych jednak wypadkach mogą się znowu fale emigracyjne zatrzymywać chwilowo po drodze, aby dopiero po jakimś czasie podjąć dalszą wędrowkę. W takim razie statystyka imigracyjna terytoriów, stanowiących podobne stacje chwilowego tylko napływu obcych żywiołów, staje wobec nowego specjalnego zadania, mającego na celu możliwie dokładne wyodrębnianie podobnych grup imigrantów, gdyż inaczej dawałaby niedokładne fakta, pełne częstokroć trudnych do rozwiązania zagadek. Znajomość podobnych stacji przejściowych wraz z dokładną statystyką zatrzymujących się w nich tylko chwilowo fal wędrowców stanowi niezbędne uzupełnienie tak dla statystyki emigracyjnej w ojczyźnie wychodźców, jak i dla statystyki imigracyjnej tego kraju, który stanowi cel ich wędrowki, gdyż tylko wtedy dadzą się wyjaśnić i wyrównać przynajmniej do pewnego stopnia różnice, zachodzące między datami tych dwu statystyk. W tego rodzaju wypadkach może się wysunąć jeszcze i ta niezmiennie ważna

kwesja, że emigranci mogą poprostu z nieświadomości podawać za cel swej podróży właśnie ten kraj czy państwo, w którym mają zamiar zatrzymać się tylko chwilowo. Otóż i w tym kierunku wydatną pomoc można znaleźć tylko w odpowiednio zorganizowanej statystyce migracyjnej terytoriów przejściowych, gdyż dzięki znajomości podobnych objawów w danych terytoriach można zapomocą odpowiedniego wypytania się i objaśnienia emigrantów usunąć przy najmniej znaczącą część tego rodzaju niedokładności.

Podobne objawy nie należą wcale do rzadkości. Takim właśnie krajem, w którym pewne fale migracyjne ze stałego kontynentu chwilowo się zatrzymują, jest Anglia. Zdarza się to zwłaszcza przy migracji ludności żydowskiej do Ameryki. Głównie zaś Żydzi rosyjscy i rumuńscy jadą najpierw do Liverpoolu, a dopiero stamtąd puszczają się w dalszą drogę do Ameryki¹⁾.

G) Migracja powrotna.

Jednym z najważniejszych zagadnień w problemie migracyjnym jest niezawodnie ustalenie charakteru wychodźstwa ze względu na to, czy wychodźca zamierza na stałe opuścić swą dotychczasową ojczyznę, czy raczej myśli do niej powrócić po pewnym czasie. Ma to doniosłe znaczenie dla statystyki obu terytoriów, gdyż w razie wędrowności czasowej zmiany, wywoływane przez nie w ilościowym i jakościowym składzie ludności, w jej ruchu naturalnym, rozwoju kulturalnym i ekonomicznym, doznają pewnego osłabienia w chwili, gdy się zacznie, względnie gdy się już dokona ruch powrotny do pierwotnego punktu wyjścia danej wędrowności. Rozchodzi się jednak o sposób statystycznego uchwycenia tego ze wszech miar doniosłego zjawiska, pociągającego za sobą do pewnego stopnia wyrównanie skutków ruchu migracyjnego. Można to zjawisko chwycić albo w chwili faktycznego wychodźstwa, albo w chwili rzeczywistego powrotu do kraju. W pierwszym wypadku ujęcie musi zawierać w sobie już z góry prawdopodobieństwo nie małej niedokładności, gdyż będzie ono właściwie tylko stwierdzeniem samego zamiaru wychodźcy, który może uleść potem zmianie. To prawdopodobieństwo niedokładności prawie zupełnie zniknąć powinno,

¹⁾ Bliżej o tem w rozdziale »Ogólny obraz wychodźstwa z Europy«, p. także Dr. Caro »Die Statistik der oesterr.-ung. und polnischen Auswanderung nach den Ver. Staaten von Nordamerika« w Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung B. XVI (i po polsku w Czasop. prawn. i ekon. 1907).

kiedy statystyka bada zjawisko powrotu w chwili, gdy dotychczasowy imigrant rzeczywiście wraca do ojczyzny, względnie wtedy, gdy już przekracza granice kraju rodzinnego w powrocie z wędrowności. Mogą się wprawdzie wydarzyć oderwane przypadki, że taki wracający emigrant niebawem idzie po raz drugi na wędrowność i to już na stałe osiedlenie, lecz wtedy normalnie ma się do czynienia z nowym faktem wędrowności, który należyce zorganizowana statystyka winna w obu terytoriach uchwycić, stwierdzając u wędrowca nie tylko zamiar stałego wychodźstwa, lecz równocześnie i fakt powrotnej migracji z kraju.

Z państw europejskich tylko statystyka włoska rozróżniała do r. 1904 *emigrazione temporanea* i *emigrazione permanente*, a to na podstawie zeznań, składanych przez wychodźców wobec naczelnika gminy w celu uzyskania pasportu. Jest to zatem nic innego, jak tylko stwierdzenie zamiaru wychodźcy w chwili, kiedy on jeszcze znajduje się w ojczyźnie. Przeciwnie znowu statystyka północno-amerykańska zapisuje osobno tych wszystkich imigrantów, którzy poprzednio byli już w Stanach Zjednoczonych. Z samej istoty notowanych faktów wynika różnica ich statystycznego uchwycenia i badania. W pierwszym wypadku wpisuje się zamiar wychodźcy bez względu na to, który on już raz z rzędu udaje się na wędrowność, w drugim zaś stwierdza się znowu fakt ponownej migracji, zamiar zaś stałego względnie czasowego pobytu usuwa się na plan drugi. Wprawdzie zamiar wychodźstwa czasowego zawiera w sobie wszelkie prawdopodobieństwo powrotu, ale nie wyklucza bynajmniej możliwości zmiany pierwotnych planów; rozróżnianie zatem migracji na czasową i stałą na podstawie zeznań wychodźców przed podjęciem właściwej wędrowności daje pewną miarę *a priori*, ale nie wyczerpuje w całości zjawiska powrotnej migracji. Również wyróżnianie takich przychodźców, którzy do kraju migracyjnego wędrują wielokrotnie, może być pewną, nieraz nawet bardzo cenną, wskazówką dla poznania problemu migracyjnego w ojczyźnie wędrowców, lecz nie jest w stanie wyjaśnić w całej pełni znaczenia, jakie ma powrót emigrantów dla ich kraju rodzinnego. Statystyka migracyjna bowiem chwyci fakt powtórzenia wędrowności, a nie fakt powrotu do ojczyzny, wskazuje zatem tylko na to, że emigrant już kiedyś do ojczyzny wrócił. O ile jednak ten jego pierwotny powrót nie był uchwycony przez statystykę jego ojczyzny, o tyle znaczenie dla celów demograficznych w bardzo znacznym stopniu straci-

ciło na sile. Koniecznem więc okazuje się statystyczne chwytnie ruchu powrotnego z wędrowek, tudzież wypadków powtórnej emigracji przez statystykę ojczyzny wychodźców, którego uzupełnieniem i kontrolą może być z jednej strony wyodrębnianie emigracji czasowej według stwierdzonego zamiaru wędrowców, z drugiej zaś statystyka krajów immigracyjnych, zapisująca wielokrotne przychodźstwo. Dla niektórych państw środkowo-europejskich może mieć kiedyś nie małe znaczenie statystyka niemiecka, o ile wprowadzone od roku 1904 zapiski, dotyczące immigracji przez porty niemieckie, zostaną odpowiednio rozwinięte i jeżeli będą uwzględniały szczegółowo liczbę osób, wracających z wędrowki z podaniem ich przynależności państwowej i narodowej. Dziś są to zaledwie bardzo słabe początki, których znaczenia przesądzać nie można ¹⁾.

H) Zawód.

Rozróżnienie wędrowców według zawodów jest pożądane często ze względu na wytłomaczenie przyczyn lub pewnych form emigracji. Tu jednak należy wziąć pod uwagę ten ważny szczegół, że emigrant może należeć w swojej ojczyźnie do zupełnie innej grupy zawodowej od tej, do której wstąpi względnie zamierza wstąpić na emigracji. Dla statystyki emigracyjnej jest równie ważną rzeczą, ująć cyfrowo w ojczyźnie wychodźców osłabienie pewnych grup zawodowych pod wpływem wędrowek, jak i badać, o ile jednostki, należące do pewnych zawodów, przerzucają się na obczyźnie na inne pole pracy, na którym łatwiej mogą znaleźć kawałek chleba. Z tych powodów zachodzą często bardzo poważne różnice między zestawieniami statystycznymi w krajach wychodźczych i w terytoriach immigracyjnych. I tak statystyka północno-amerykańska zapisuje przeważnie ten zawód, któremu immigrant myśli się poświęcić w Ameryce ²⁾. Np. w roku 1898 większa część austriackich wychodźców składała się według zapisków w portach europejskich z rolników, (np. na 100 emigrantów, przejeżdżających przez Bremę, było 53·8% z grupy rolniczej), kiedy tymczasem statystyka amerykańska naliczyła z Austrii tylko 12·4% farmerów, 24·3% rękodzielników, a 46·8% zwyczajnych wyrobników. Różnica tłumaczy się

¹⁾ Vierteljahrshefte d. d. St. ex 1905 z. I. str. 124, ex 1906 z. I. str. 222.

²⁾ Statistische Monatschrift N. F. V. J. (Wien 1900) str. 89.

właśnie tem, że pokaźna część, zwłaszcza naszych polskich wychodźców, jest zajęta w Stanach Zjednoczonych w charakterze posługaczy publicznych, wyrobników dziennych itd. Z galicyjskich emigrantów wypadało w wymienionym roku na grupę wyrobników dziennych aż 64·3% ¹⁾.

Stanowisko, zajmowane w danym zawodzie, jest o tyle ważne, że nie tylko pozwala wglądać w socyalne ukształtowanie badanej masy emigracyjnej, lecz także może służyć za ważną wskazówkę do poznania charakteru emigracji. Przy emigracji jednostkowej i czasowej będą wędrowały najliczniej jednostki, zajmujące stanowisko samodzielne, natomiast w razie wychodźstwa stałego i w związkach rodzinnych przeważać będą członkowie rodzin bez samoistnego stanowiska.

I) Zasoby pieniężne.

Bardzo ważne, ale i bardzo trudne do rozwiązania zagadnienie przedstawia pytanie, jakie zasoby pieniężne wywożą z sobą emigranci za granicę. Niełatwem jest ono dlatego, bo dokładne stwierdzenie gotówki u wychodźcy przedstawia wielkie trudności. Dowodu na to dostarcza statystyka północno-amerykańska, która wprawdzie podaje kwoty przywożonych do Ameryki pieniędzy, lecz podaje cyfry przeważnie za niskie, gdyż wychodźcy bardzo niechętnie podają prawdziwą kwotę. W braku jednak innych lepszych dat amerykańskie zapiski, mimo swych braków, przedstawiają wielką wartość dla kraju ojczystego wychodźców, jeżeli się w nim nie prowadzi pod tym względem wogóle żadnej kontroli. Należy przy tem zauważyć i to jeszcze, że gotówka, przywieziona przez emigranta do Ameryki, jest tylko tem „netto“, które mu pozostało po pokryciu kosztów podróży ²⁾. Jeżeli się zaś zważy, że wychodźcy ze znaczniejszej części stałego kontyngentu w najlepszym razie przynajmniej dwie trzecie drogi odbywają poza granicami swojej ojczyzny i zapomocą obco-krajowych środków przewozowych, to jasnem się staje, że do kwoty,

¹⁾ Cyt. Stat. Monatschrift ex 1900.

²⁾ Usiłowano obliczyć wysokość straty dla kraju rodzinnego na podstawie t. zw. »wartości kapitałowej« człowieka, względnie na podstawie wartości przyszłej prawdopodobnej produkcji dotyczących wychodźców, por. W. Farr: »Vital Statistik« London 1885, Wittstein: »Mathematische Statistik und deren Anwendung auf Nationalökonomie und Versicherungswissenschaft« Hannover 1867, p. także uwagi H. Westergaarda w pracy p. t. »Die Grundzüge der Theorie der Statistik« Jena 1890.

przywieszionej do celu wędrowki, należałoby jeszcze dodać wszelkie wydatki, które wpłynęły do obcych kieszeń, by zrozumieć wielkość straty dla narodowego majątku ojczyzny wędrowca.

Pewną jest rzeczą, że także w kraju emigracyjnym nie łatwiejby przyszło stwierdzić prawdziwą kwotę wywożonej gotówki, ale za to może statystyka kraju ojczystego z o wiele większym skutkiem zająć się zbadaniem innych ważnych szczegółów, czy np. wychodźca ma w kraju jakąś nieruchomości, a jeżeli ją miał i pozbył, czy przyczyną sprzedaży była chęć uzyskania środków pieniężnych na wędrowkę itp. W ten sposób możnaby śledzić, o ile z wychodźstwem połączone jest mniej lub więcej lekkomyślne wyzbywanie się ojcowizny, względnie o ile wychodźcą idzie tylko po to w dalekie kraje, by wrócić z zaoszczędzonym groszem na rozszerzenie dobytku.

Według sprawozdań Generalnego Komisarza immigracyjnego w Stanach Zjednoczonych polscy emigranci przywieźli do Ameryki północnej w pierwszym pięcioleciu bieżącego stulecia 4.000,875 dolarów, ruscy wychodźcy 535207 dolarów.

Przywieziono gotówką do Stanów Zjedn.:

Narodowość	W roku	Mniej niż 30 ¹⁾ wzgl. 50 dol. przy- wiozło osób	Więcej niż 30 ¹⁾ wzgl. 50 d. przy- wiozło osób	Suma przywiezionych pieniędzy	W stosunku do ogółu wy- chodźców	W stosunku do samoistnych	Na 100 emigr. ma mniej niż 30 ¹⁾ wzgl. 50 dol.	Gotówką wywieziono w 5-cioleciu
Polacy	1901	33075	1725	429032	9·84	12·33	95·04	
	1902	53842	2580	652066	9·34	11·56	95·41	
	1903	60558	3305	785541	9·54	12·30	94·82	
	1904	51051	1670	781966	11·54	14·83	96·83	
	1905	82653	2534	1.352230	13·20	15·87	97·03	
	Razem							4.000875
Rusini	1901	4169	158	50402	9·53	11·95	98·86	
	1902	6532	216	76230	10·12	11·30	96·8	
	1903	8247	254	92462	9·39	10·88	97·01	
	1904	8521	98	104274	10·85	12·98	98·86	
	1905	13144	148	179839	12·43	13·50	98·89	
	Razem							535207

¹⁾ Władze Stanów Zjedn. brały do r. 1903 kwotę 30 dol., zaś od r. 1900 kwotę 50 dol. za podstawę obliczeń

Przeciętnie kwota na głowę emigranta w stosunku do ogólnej cyfry wychodźców polskich z Austrii, Rosyi i Prus w latach 1901—1905 (367.248) wynosi 10.89 dolarów czyli 54 koron. Biorąc za podstawę liczbę emigrantów polskich z każdego zaboru z osobna, doszłoby się do wniosku, że Polacy przywieźli do Unii północno-amerykańskiej w powyższym pięcioleciu

z Austrii $\frac{\text{dol. 1,884.086}}{\text{czyli kor. 9,420.430}}$

z Rosyi $\frac{\text{dol. 1,902.344}}{\text{czyli kor. 9,511.720}}$

z Prus $\frac{\text{dol. 214.445}}{\text{czyli kor. 1,072.220}}$

Ponieważ jednak nasi emigranci zwykle nie podają dokładnej kwoty, przeto ilość pieniędzy, przywiezionych przez nich do Stanów Zjednoczonych, jest w rzeczywistości znacznie wyższa. Pewnym dowodem ukrywania pieniędzy przed władzami amerykańskimi może być nadzwyczaj wysoki procent takich emigrantów, którzy wykazali poniżej 30 względnie 50 dolarów, gdyż waha on się w emigracji polskiej między 94·82 a 97·03%!

Jeszcze jednak ważniejszym dla ojczyzny wychodźców jest odwrotne zjawisko, t. zn. ilość pieniędzy, przywożonych, względnie przysyłanych przez emigrantów do kraju. W tym jednak kierunku nie posiadamy żadnych pewniejszych dat, zwłaszcza, że polscy emigranci nadsyłają wiele pieniędzy w zwyczajnych listach.

Dr Gruber ¹⁾ próbował zestawzić wysokość kwot, wywiezionych i nadesłanych do kraju przez wychodźców z Austro-Węgier. Co się tyczy wywiezionych pieniędzy, to wziął za podstawę przedewszystkiem urzędowe wykazy północno-amerykańskie, u emigrantów zaś, którzy wywędrowali do Brazylii, Argentyny i Kanady, przyjął na głowę gotówkę w wysokości 100 koron, kosztu podróży zaś obliczył (przeciętnie na 1 emigranta) na 250 koron. W zestawieniu kwoty przysyłanych do kraju pieniędzy oparł się Dr Gruber na wykazach pocztowej Kasy Oszczędności.

¹⁾ Dr Ignaz Gruber »Statistik der internationalen Zahlungsbilanz« w Bull. de l'institut international de statistique T. XV, deuxième Livr. Londyn 1906, str. 166 sq.

Zestawienie ubytku i przyrostu kapitału,
spowodowanego emigracją za ocean z Austro-Węgier (według Dra Grubera).
W. Kor.

Rok	Wychodźcy do Stanów Zjedn. Am. Półn.		Gotówka i koszty podróży za granicę etc. wychodźców do Brazylii, Argen- tyny i Kanady	Razem Kor.	Cyfrowo udowodnione przesyłki pie- niężne wy- chodźców do kraju	Przesyłki te przewyższają wydatki emigracyjne o kwotę Kor.
	Gotówką wywieźli	wydali na koszty podróży zagranicę				
1892	5,150.700	17,481.500	362.600	22,994.800	24,176.000	1,181.200
1893	4,852.800	16,470.250	592.200	21,915.250	30,195.000	8,279.750
1894	1,691.700	574.150	373.800	7,807.000	21,004.000	13,197.000
1895	3,753.100	12,737.750	1,315.700	17,806.550	23,764.000	5,957.450
1896	3,956.100	13,426.750	2,025.800	19,408.650	33,653.000	14,224.350
1897	2,307.000	7,830.000	2,457.100	12,594.100	28,876.000	16,281.900
1898	3,707.500	12,583.000	2,016.700	18,307.200	40,150.000	21,842.800
1899	6,249.100	21,209.250	3,004.200	30,462.550	51,630.000	21,167.450
1900	8,006.900	27,175.250	3,308.900	38,491.050	81,688.000	43,196.950
1901	9,856.600	33,451.250	3,448.200	46,756.050	108,390.000	61,633.950
1902	13,675.600	46,414.750	3,448.200	63,538.550	138,100.000	74,561.450

Oczywista, że zestawienie, dokonane przez Dra Grubera, musiało się oprzeć na kombinowanych podstawach, gdyż żadnych ściślejszych danych w tym kierunku dotychczas nie mamy.

2. Metody badania.

Statystyczne badanie ruchu ludności, mając istotnie swój cel osiągnąć, winno się oprzeć na ciągłej i bezpośredniej obserwacji. Te dwa warunki metody statystycznego ujęcia wszelkich zjawisk ruchu ludności są z sobą jak najściślej związane. Z chwilą, gdy badanie statystyczne ujmuje zjawiska tylko na części przestrzeni lub w różnych czasach na różnej przestrzeni, wtedy zbliża się do systemu typów, co np. przy zjawiskach o tak różnorodnem napięciu ilościowem i zróżniczkowaniu jakościowem, jak wędrówki, może prowadzić do wręcz błędnych wyników. Bada się znowu ruch ludności bez ciągłości w czasie, to traci się cały szereg ogniw tegosamego łańcucha zjawisk i dochodzi się chyba znowu do pewnych typów o wartości bardzo wątpliwej i podstawie niepewnej. I właśnie dlatego, że posługiwanie się pewnymi dobrowolnie wybranymi typami jest dla ścisłego statystycznego badania ruchu ludności niemal wykluczone, dlatego w razie braku ciągłości, zwłaszcza pod względem czasu, w badaniach nad ruchem ludności, pozostaje tylko obserwacja pośrednia. Ta zaś jest zawsze już tylko drugorzędny środek każdej metody, bo usuwa z pod badania samo zjawisko, które ma być zbadane, każąc wnioskować o jego ilościowej wartości i jakościowem zróżniczkowaniu z cech innego zjawiska. Zasadniczo obojętnem jest, czy to drugie zjawisko, mające służyć za podstawę wnioskowania o statystycznej treści badanego objawu, pozostaje z nim w pewnym wewnętrznym związku, czy nie. Jeżeli między niemi łączności nie było względnie jeżeli jej nie ma, wówczas wnioskowanie może być tylko utrudnione, gdyż musi często ograniczać się do pewnych cech zewnętrznych, a w ten sposób zmniejszać także i siłę prawdopodobieństwa całej konstrukcji logicznej. Jeżeli zaś między temi zjawiskami zachodzi wewnętrzny związek, to wtedy zwykle możliwem będzie tylko stwierdzenie ostatecznego ilościowego wyniku rozwijania się i działania tego zjawiska, o które nam chodzi, bez możliwości ujęcia jego wewnętrznego zróżniczkowania tak pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Typowego przykładu dostarcza właśnie jedna z głównych metod po-

średniego badania emigracji zapomocą wyników spisów ludności.

Polega ona na wnioskowaniu z trzech danych wartości o czwartej nieznanej. Za podstawę przyjmuje się stany ludności, stwierdzone dwoma spisami, przeprowadzonymi w pewnym odstępie czasu. Ilość mieszkańców według czasowo wcześniejszego spisu powiększa się o naturalny przyrost ludności (t. j. o nadwyżkę urodzeń nad zgonami), stwierdzony w okresie między dwoma podstawowymi spisami, a następnie porównuje się ze stanem ludności według czasowo późniejszej konskrypcji. Uzyskana w ten sposób różnica określa przyrost względnie ubytek ludności pod wpływem wędrowek. Jako typowy przykład mogą tu służyć z jednej strony Austria, z drugiej Szwajcarya i Francya, z których pierwsza wykazuje w okresie 1891—1900 skutek wędrowek stratę, drugie zaś zysk w rozwoju ludności:

W latach 1891—1900.			
	Przyrost naturalny	Przyrost rzeczywisty	Ubytek względnie przyrost pod wpływem wędrowek
Austria ¹⁾	+ 2,653.736	+ 2,255.295	— 398.441
	Na 1000 mieszkańców rocznie:		
	+ 11.11	+ 9.44	— 1.67
Szwajcarya ²⁾	+ 286,200	+ 387,300	+ 101,100
	+ 9.3	+ 11.9	+ 2.6
Francya ²⁾	+ 239,600	+ 507,900	+ 268,300
	+ 0.6	+ 1.3	+ 0.7

Braki powyższej metody są natury formalnej i materalnej. Pierwsze tkwią w wyłącznem posługiwaniu się czysto rachunkowem działaniem, któremu zupełnie jest nieznany współczynnik wędrowek. W następstwie tego w uzyskanej cyfrze mogą tkwić również takie pierwiastki, które z właściwych wędrowek powinny być wykluczone, czyli, że wynik rachunkowego działania może dawać błędne lub co najmniej niedokładne wyobrażenie o wpływie, wywartym przez

¹⁾ Oester. Stat. LXIII z. I. str. XVIII i XIX.

²⁾ Stat. des deutschen Reiches B. 150, I. T., str. 195 i 196.

ruch wędrowny w ścisłym znaczeniu na rozwój badanej ludności w danym okresie czasu.

Materalnie zaś mamy tutaj do czynienia tylko z wypadkową wzajemnego działania różnych objawów ruchu ludności na jej rozwój, lecz nie jesteśmy w stanie poznać samych wędrowek, a to ani pod względem ilościowego napięcia ani w kierunku jakościowego zróżniczkowania. Nieznany pozostaje tak cel i charakter wędrowek, jak chwila ich zaistnienia, jak wreszcie drogi, któremi płynęły. Jednem słowem, samej wędrowki statystycznie ująć się powyższą metodą nie da, lecz ograniczyć się trzeba do wyników czysto rachunkowych, na które składają się często objawy ruchu ludności, nie mające z właściwym pojęciem emigracji czy immigracji nic wspólnego. A przecie — pomijając te ostatnie zboczenia — bierze się za podstawę rachunku cyfrę, związaną do pewnego stopnia genetycznie z ruchem wędrowek ludności taksamo, jak z ruchem urodzeń i zgonów. Mimo to usuwa się z pod statystycznego ujęcia rozwój wędrowek, a ostateczny wynik ich działania daje nie wiele mówiącą cyfrę.

Większymi zaletami odznacza się druga metoda pośredniego badania wędrowek, polegająca na posługiwaniu się wynikami statystyki miejsca urodzenia spisanej ludności. Ma ona ważne znaczenie przede wszystkim dla wędrowek wewnętrznych, częściowo jednak stanowi także środek do poznania wędrowek zewnętrznych. O ile jednak rozchodzi się o te ostatnie, to omawiana metoda może być w pierwszej linii zastosowana i przeprowadzona tylko na obszarze immigracyjnym, a dopiero tam uzyskane wyniki mogą służyć za pewne wskazówki dla statystyki kraju, z którego emigracya wychodzi. Badanie wędrowek za pośrednictwem statystyki miejsca urodzenia ma tęsamą główną wadę, co i metoda porównywania wyników dwu spisów ludności z przyrostem naturalnym, że rozporządza tylko ostatecznym wynikiem ruchu wędrownego, stwierdzonym w pewnej chwili. Jednak ta wadliwość może być złagodzona w dwu kierunkach: za pomocą odpowiedniego ułożenia pytań przy spisaniu ludności można samo zjawisko wędrowek o tyle oświetlić, że wprowadzenie szczegółów geograficznych rozjaśnia nieco kierunek wędrowek, tudzież ilościowe napięcie poszczególnych odgałęzień tego ruchu ludności. Zawsze jednak pozostaje jeszcze trudne do rozwiązania zagadnienie, czy między miejscem urodzenia, a miejscem pobytu w chwili spisu danej osoby zachodzi bezpośredni sto-

sunek czy nie. Często bowiem się zdarza, że badana jednostka zmieniała już niejednokrotnie miejsce pobytu i że między miejscem jej urodzenia, a tem, w którym ją spis spotyka, znajduje się cały szereg pojedynczych aktów wędrówek, dokonanych przez dotyczącą osobę, które usuwają się z pod wszelkiego badania. Tego rodzaju szczegółowe pytania podczas spisów ludności wprowadziłyby większą wiarygodność do wyników niepewnych, o ileby wogóle podobne badania były możliwe do przeprowadzenia pod względem technicznym. Omawiana metoda umożliwia zatem właściwie tylko szczegółowsze zróżniczkowanie geograficzne wyniku dokonanych wędrówek w chwili przeprowadzonego spisu, a nie zbadanie rozwoju samego ruchu wędrownego. Możliwym jest także rozłożenie tego wyniku wędrówek według płci, wieku, a nawet wyznania i języka.

Wady metody statystyki miejsca urodzenia mogą być znacznie złagodzone jeszcze także za pomocą połączenia szczegółów geograficznych z szerszem uwzględnieniem czasu przybycia do miejsca pobytu (stwierdzonego w chwili spisu) względnie i opuszczenia miejsca urodzenia w celu wywędrowania. W ten sposób możliwemby się stało bodaj częściowe ujęcie za pomocą statystyki miejsca urodzenia fal emigracyjnych, postępujących w czasie. Mogłyby być również nieco wyjaśnione drogi (w znaczeniu terytoryalnym), któremi płynęły pierwiastki, składające się na dany wynik wędrówek ludności w chwili badania jej miejsca urodzenia, tudzież mogłoby się zarysować stopniowanie czasowe, w jakim się ten napływ odbywał. Sucha cyfra, stwierdzająca przesunięcie się pewnej liczby jednostek z jednego obszaru na drugi, nabiera w ten sposób treści, bo rzuca zarazem pewne światło na rozwój samego ruchu wędrownego w przestrzeni i w czasie. Zawsze jednak mogą być w ten sposób oświetlone tylko te prądy wędrowne, których cyfrowy wynik trwa jeszcze w chwili badania miejsca urodzenia ludności; wszystkie inne, które wprawdzie zaistniały, lecz skutkiem przesunięcia się w inną stronę względnie z powodu zawrócenia do punktu wyjścia nie dadzą się więcej ująć statystycznie w chwili spisu, są dla statystycznego zbadania stracone. Wskutek tego nie można uważać różnicy między dwoma spisami za miarę napięcia emigracji w danym okresie¹⁾. I właśnie ten brak ciągłości i bezpośredniości

¹⁾ P. Bull. de l'inst. intern. de statistique t. XIV. I. I. (Berlin 1905) str. 110, Dr Thirring.

cehuje niedokładność wszelkich, nawet ulepszonych, metod pośredniej obserwacji wędrówek.

Zupełnie tesame wady i zalety, co metoda badania wędrówek za pomocą statystyki miejsca urodzenia, posiada także statystyka cudzoziemców. Tu również spotyka się z trudnością odróżnienia emigracji od ruchu podróżnych i tu także usuwają się z pod statystycznego ujęcia te wszystkie wędrówki, które przesuwają się przez dane terytoryum czasowo w okresie, poprzedzającym chwilę spisowania obcokrajowców. Jednakowoż zapomocą wykształconego systemu geograficznego i czasowego różniczkowania napływu cudzoziemców do danego kraju staje się możliwem bliższe wyjaśnienie uchwyconej w obranej chwili cyfry obcych poddanych. Przez wewnętrzne zróżniczkowanie według płci, wieku, zawodu itd. można zyskać podstawę do ściślejszego zanalizowania badanej masy ludności w kierunku zasad, wskazanych nauką i doświadczeniem, jakkolwiek rozebranie cyfrowego napięcia i wewnętrznego zróżniczkowania ruchu emigracyjnego w jego rozwoju czasowym nie może być za pomocą statystyki cudzoziemców zasadniczo przeprowadzone. Będąc niejako uzupełnieniem statystyki miejsca urodzenia, statystyka cudzoziemców ma znaczenie przedewszystkiem tylko dla dokładniejszego zbadania ostatecznego wyniku wędrówek, nie zaś dla poznania jego pierwiastków. Ten ostateczny wynik nabiera wtedy większego znaczenia, jeżeli się rozchodzi o terytoryum wybitnie imigracyjne, jakim są np. Stany Zjednoczone. Gdy równocześnie wiadomą jest rzeczą, że emigracja z pewnego kraju jest bardzo silna, lecz nie ma się dokładnych dat statystycznych o jej rozmiarach, wówczas statystyka cudzoziemców państwa imigracyjnego może dostarczyć ważnych wskazówek, co do ilościowego osłabienia rozwoju ludności na obszarze wychodźczym. Podobnie rzecz się ma z Galicyą, wysyłającą setki tysięcy emigrantów corocznie w dalekie kraje, o czem z wyjątkiem Unii północno-amerykańskiej nie posiadamy żadnych pewnych dat statystycznych. Mając jednak daty amerykańskie, można już zestawić pewien bilans cyfrowy, któryby był w stanie oświetlić choć w części wpływ wychodźstwa na rozwój ludności w kraju ojczystym emigrantów. Wzrost ludności polskiej w Galicyi wynosił w ostatnim dziesięcioleciu spisowem +479.519 t. j. +13.66%. Liczba Polaków, urodzonych w Austrii, a znajdujących się w Stanach Zjednoczonych, wzrosła w tym czasie +33.75%. Ponieważ cyfra Polaków z Austrii, zliczonych w Unii północno-

amerykańskiej, mieści w sobie przeważnie emigrantów, dlatego można przyjąć, że błąd, spowodowany ruchem podróżnych i podróżami nie w celach emigracyjnych, prawie nie ma w tym wypadku znaczenia. Już mniej dokładne są pod tym względem np. daty, dotyczące liczby Polaków z Austrii w Prusiech. W roku 1900 na 1000 osób, urodzonych w Austrii, a przebywających w Prusiech, podało język polski, jako towarzyski, 700-96¹⁾.

Wprawdzie z pomocą powyższej cyfry zyskuje się już pewną podstawę do ocenienia rozmiarów emigracji sezonowej z Galicji do Prus, jednak czynniki, nie mające z właściwym wychodźstwem nie wspólnego, muszą wobec ożywionych wzajemnych stosunków ludności galicyjskiej z Prusami powodować o wiele większą niedokładność w uzyskanym cyfrowym wyniku, aniżeli ma to miejsce n. p. w Stanach Zjednoczonych. Wskazuje na to choćby już tylko stosunkowo wysoka cyfra osób, które podały język niemiecki, jako towarzyski.

Wreszcie pomocniczym sposobem badania wędrówek może być posługiwanie się statystyką ruchu osobowego zakładów komunikacyjnych. Na wielką skalę prowadzi się podobne badania w portach różnych państw, lecz tego rodzaju obserwacja staje się zazwyczaj bezpośrednią i wymaga bliższego omówienia na właściwym miejscu. O ile się zaś rozchodzi o zakłady przewoźnicze lądowe, to są możliwe dwa wypadki: wnioskowanie z ilości kart jazdy, wydawanych wprost do pewnych miejsc, znanych już to, jako właściwy cel wędrówek ludności, już też jako ich punkt przejściowy. Tu jednak można uzyskać tylko pewną ogólną cyfrę bez jakichkolwiek szczegółów co do wewnętrznego układu emigracji, a nadto niemożliwym jest oddzielenie właściwego wychodźstwa od innych rodzajów przenoszenia się ludności z jednego miejsca na drugie. Drugi sposób łączy się z ułatwieniami, przyznawanymi przez zarządy zakładów przewozowych robotnikom, jadącym na robotę. W tym jednak wypadku obok szczupłości dat, jakie można w ten sposób uzyskać, występują jeszcze inne niedokładności, wywołane tem, że ulgi przyznaje się zazwyczaj tylko większej grupie (np. 10) razem jadących robotników, że muszą oni być zaopatrzeni w należyte ściśle określone dokumenta i muszą jechać przez większą przestrzeń (zwykle najmniej 100 km). Wskutek tego

¹⁾ Oester. Statistik LXIV z. 2. str. XXVI.

wszelkie wypadki wędrówek, w których zachodzi brak jednego z powyższych warunków, usuwają się z pod ujęcia. Wydane w ostatnich czasach dla publicznych biur pośrednictwa pracy w Galicji konsygnacye na główne koleje państwowe w obrębie kraju, mogą dostarczyć pewnych dat co do ilości, płci i miejsca przeznaczenia wysłanych partyi.

Podobne znaczenie pomocnicze mogą mieć wykazy publicznych i prywatnych biur pośrednictwa pracy, tudzież agencji okrętowych. Tu byłoby nawet możliwe dokładniejsze zróżniczkowanie wewnętrzne, lecz trudno uzyskać pewność czy będą w nich zawarte wszystkie wypadki, przy czym wreszcie i z tem liczyć się należy, że nawet najlepsze wykazy mogą dawać tylko częściowy obraz wędrówek, bo cały szereg osób wędruje bez żadnego pośrednika, a znów bardzo wielu emigrantów wyjeżdża za pośrednictwem pokątnych agentów, usuwających się z pod kontroli.

Wszelkie zatem metody pośredniego badania statystycznego wędrówek nie mogą dać pełnych wyników. W najlepszym razie można uzyskać z ich pomocą dokładniejsze wewnętrzne zróżniczkowanie pod względem cyfrowym już to częściowych skutków emigracji w pewnym czasie, już też stanu przenoszenia się ludności w obranej chwili. Rozwój wędrówek w czasie usuwa się z pod ujęcia, a wszelkie próby pomocniczej obserwacji mogą uchwycić tylko część, lecz nigdy całość tego rodzaju ruchu ludności. Poznanie charakteru wędrówek, wykrycie wszystkich pierwiastków demograficznych i socjalnych ich wewnętrznego układu staje się niemożliwe, a ostateczny wynik streszcza się w tem, że badanie rozciąga się albo tylko na część zjawiska, albo też na skutek, nie mogąc uchwycić przyczyn i ich rozwoju.

Aby mózdz poznać statystycznie demograficzną i socjalną morfologię wędrówek, trzeba ich badanie oprzeć na bezpośrednim zetknięciu się z obserwowanym przedmiotem, czyli należy przyjąć zasadę zapisywania każdego objawu wędrówki w miarę jego zaistnienia. Tosamo postępowanie zastosowuje się obecnie niemal we wszystkich cywilizowanych państwach¹⁾ przy badaniu ruchu urodzeń, zgonów i małżeństw. O ile wybór czasu badania przy spisach zależy zasadniczo w znacznej mierze od swobodnego uznania tego, kto układa plan danego spisu, gdyż jedyną

¹⁾ Inaczej w Stanach Zjednoczonych (z miejscowymi wyjątkami).

nieprzekraczalną granicą wyboru jest jego celowość, zależna od przedmiotu spisu, o tyle czas badania wszelkich objawów ruchu ludności leży zupełnie poza dziedziną podmiotowej dowolności ze strony badającego. Co najwyżej przepisy administracyjne mogą oznaczać pewien termin podawania poszczególnych objawów ruchu ludności do wiadomości powołanej władzy, lecz konkretne ustalenie czasu w granicach abstrakcyjnie przepisanego okresu następuje tylko w miarę zaistnienia danego faktu. Wskutek wielkiej ruchliwości, tkwiącej w istocie wędrowek, czas uchwycenia i zapisania wędrowki może w przeciwstawieniu do ruchu naturalnego i ruchu małżeństw poprzedzać chwilę właściwego jej zaistnienia. Przy ruchu urodzin, zgonów i małżeństw wpisuje się dany fakt albo po jego zaistnieniu według praw przyrodniczych, albo po załatwieniu przepisanych formalności, z którymi łączy się sankcja prawna objawu swobodnej woli kontrahentów; tu wędrowka zależy zasadniczo tylko od własnego uznania dotyczącej jednostki, którego skutków nie można łączyć z pewną formą prawną, jak się to dzieje np. przy małżeństwach. Chcąc ująć wędrowki w miejscu, skąd one wychodzą, można wprowadzić pewne formalności, bez których z punktu widzenia istniejących przepisów sam akt wędrowki nie powinien zaistnieć, lecz samego aktu formalnościami związać się nie da. Wskutek tego często ujmuje się wędrowkę już w chwili, gdy ona jest jeszcze nie wykonanym zamiarem, a nie jest się w stanie jej uchwycić w chwili, gdy się ona rzeczywiście dokonuje. Zatem czas badania wędrowek leży poza swobodną wolą zapisującego poszczególne ich objawy i może albo pokrywać się z chwilą zaistnienia wędrowki w miejscu jej statystycznego badania albo nawet chwilę tę wyprzedzać.

Rozchodziłoby się jeszcze o miejsce bezpośredniego badania wędrowek. Pod tym względem są możliwe trzy wypadki:

- 1) badanie w miejscu, z którego wędrowka wychodzi;
- 2) badanie w miejscu, przez które wędrowka przechodzi, dążąc dalej do swego celu, i wreszcie

- 3) badanie w miejscu, w którym wędrowka się kończy.

Badanie w miejscu wyjścia odznacza się tem, że chwytając wędrowkę niejako w chwili jej poczęcia, pozwalając odrazu wglądać w jej wewnętrzny układ, poznać jej charakter i osiągnięty wynik zapisać dla celów administracyjnych i naukowych. Już sam

charakter tego rodzaju badania wędrowek wskazuje, że musi ono się opierać na odpowiednich urządzeniach administracyjnych, które mogą polegać albo na stałej i ciągłej ewidencji ludności w granicach najniższych jednostek administracyjnych (gmin) w łączności z obowiązkiem podawania każdej zmiany miejsca pobytu obok innych szczegółów osobistych do przeznaczonych na to rejestrów ludności, albo na ewidencji osób, wychodzących z chwilą wędrowki dobrowolnie z dotychczasowego związku państwowego¹⁾, albo wreszcie na obowiązku zgłoszenia się przed wyjazdem zagranicę do dotyczącej władzy po legitymację (rejestry paszportowe).

System oparty tylko na wykazach takich osób, które zgłaszają swe wystąpienie ze związku państwowego w zamiarze stałego osiedlenia się zagranicą i ewentualnego przyjęcia tamtejszego obywatelstwa, jest z wielu przyczyn niewystarczający. Przedewszystkiem dotyczy on tylko wychodźstwa stałego, a nawet i pod tym względem nie jest on w stanie objąć całego ruchu, gdyż tylko drobna część emigrantów pozbywa się przed wyjazdem dobrowolnie dotychczasowego obywatelstwa, jakkolwiek zamierza więcej do kraju nie wracać. Częściowo na tym systemie opierały się wykazy austriackich władz politycznych, które przestano w roku 1883 ogłaszać z powodu wielkiej niedokładności.

Rejestry paszportowe dają już o wiele dokładniejszy obraz, jednak ich wartość dla statystycznych badań zależy od wewnętrznego urządzenia powyższych wykazów i od treści obowiązku paszportowego. Rozchodzi się bowiem o to, aby wewnętrzne urządzenie rejestrów paszportowych dawało podstawę do odróżnienia właściwej emigracji od ruchu podróży, wyjazdów w sprawach służbowych, handlowych itd. Wskutek braku takiej podstawy wprost bezwartościową jest statystyka rosyjska, ogłaszana corocznie w dodatku do wydawnictwa włoskiej Jeneralnej Dyrekcyi statystycznej p. t. *Notizie sull'emigrazione da alcuni altri stati*. Wspomniane wykazy rozróżniają t. zw. »emigrację« i »immigrację« według rosyjskich i obcych poddanych z uwzględnieniem płci i rozdzielają osoby z paszportami od osób z przepustkami. Jednakowoż czynniki, nie należące do emigracji, do tego stopnia przeważają w cyfrach rosyjskich wykazów, że o jakiegokolwiek ich użyteczności dla celów statystyki wędrowek mowy być nie może.

¹⁾ Np. w Austrii wydaje się osobom, które zamierzają stale wyemigrować, na żądanie poświadczenie, że więcej nie należą do austriackiego państwa.

O wiele wyżej stojący system rejestrów paszportowych posiadają Włochy, gdzie władze bezpieczeństwa wydają paszporty na podstawie poświadczeń naczelników gminy, że przeciw wydaniu paszportu nie ma żadnej przeszkody — stąd nazwa *nulla osta*. Podstawa do rozróżniania emigracji od wszelkiego rodzaju innych podróży jest także we Włoszech niedostateczna i czysto formalna, gdyż zasadniczo przyjmuje się, że ci wszyscy, którzy uścili za paszport niższą opłatę w wysokości 2 lirów 40 cent., są wychodźcami, wszyscy zaś inni, którzy zapłacili 20 lirów 40 cent. należą do zwykłych podróżnych, kupców itd. Błędy mogą tkwić przede wszystkim w grupie »emigrantów«, bo chociaż przeciętny wychodźca płaci na pewne niższą takse, to jednak całkiem nie wiadomo, czy odwrotnie każdy inny, wyjeżdżający zagranicę nie w celu wychodźstwa, uiszcza za paszport wyższą opłatę. Można o tem wątpić. Wskutek tego liczba emigrantów może być w rzeczywistości niższa od ilości wydanych paszportów. Niebezpieczeństwo zbyt wielkich błędów zmniejsza się skutkiem obowiązkowej pomocy zarządów gminnych, zestawiających przy sposobności wydawania t. zw. *nulla osta* wykazy właściwych emigrantów według płci, wieku, zawodu, stanu cywilnego, ostatniego miejsca zamieszkania, celu i charakteru wędrowki. Nadto w gminach prowadzi się rejestry ludności¹⁾, a emigrację zamorską bada się osobno w portach, zyskując w ten sposób kontrolę dat, zestawianych na podstawie rejestrów paszportowych i zapisków syndyków gminnych. Włoski system łączenia rejestrów paszportowych z bieżącym katastrzem ludności i zapiskami w gminach i portach okazuje się w wynikach dodatni, gdyż włoska statystyka emigracyjna należy do najlepszych, a pod pewnymi względami jest nawet jedyną w Europie.

Treść obowiązku paszportowego wpływa także na wartość omawianych wykazów dla statystycznych badań, gdyż te ostatnie tylko o tyle mogą dać podstawę do zbadania całego ruchu wychodźczego z pewnego państwa, o ile polegają na powszechnym i bezwzględnym obowiązku zaopatrzenia się w paszport na wyjazd za granicę. Jeżeli bowiem obowiązek jest ograniczony tylko do wyjazdu do pewnych obcych krajów, w takim razie rejestry paszportowe obejmują tylko część ruchu. Jeżeli zaś ten obowiązek dotyczył tylko pewnej kategorii osób, a więc w tym wypadku właściwych emi-

¹⁾ P. Bull. de l'inst. intern. de statistique T. XIV, Livr. I. (Berlin 1905) r. 114 i T. XV Livr. II. str. 333.

grantów, wtedy trzeba by się już z góry liczyć z tem, że pewna część wypadków emigracji została by zatajona. W razie opłaty za paszport przyczyną obejścia przepisów byłaby chęć usunięcia się od jej uiszczenia, w przeciwnym zaś razie część ludności, dotknięta obowiązkiem paszportowym, uważałaby go za ciężar, za rodzaj *privilegium odiosum* i starałaby się wszelkimi sposobami usunąć się od jego wypełnienia, co byłoby ułatwione wskutek wyłączenia z pod obowiązku paszportowego znacznej części osób, wyjeżdżających z kraju.

Stosunkowo najlepszym jest system bezpośredniej obserwacji wędrowek, oparty na rejestrach ludności. Aby powyższy system miał wartość dla umiejętnego badania wędrowek metodą statystyczną, potrzebne są następujące warunki: Rejestry ludności muszą być powszechne w obrębie danego kraju, winny być urządzone i prowadzone na jednolitych zasadach i wreszcie powinny opierać się na powszechnym obowiązku meldunkowym. Jeżeli by poszczególnym gminom zostawiono do woli zaprowadzenie rejestrów, wtedy cel ich byłby chybiony, gdyż miałyby się do rozporządzenia tylko częściowe daty i to zazwyczaj z gmin miejskich, wskutek czego najważniejsze fale nowoczesnej emigracji ludności wiejskiej nie byłyby ujęte. Jednolitość wewnętrznego urządzenia rejestrów łączy się jak najściślej z ich powszechnością, gdyż tylko wtedy daty, zawarte w rejestrach ludności, mogą dać pełny obraz wędrowek, jeżeli dadzą się nawzajem porównać i uzupełnić. Co się tyczy powszechnego obowiązku donoszenia o dotyczących faktach celem ich wciągnięcia do rejestrów ludności, to trzeba zauważyć, że na VIII sesji Międzynarodowego Instytutu statystycznego podnosiły się przeciw niemu głosy, jako sprzeciwiającemu się wolności osobistej¹⁾. Słusznie jednak podnosi Georg Mayer, że przecież obowiązek donoszenia o rozpoczęciu względnie zwinieniu przemysłu wcale nie uchybia wolności przemysłowej i jest przyjęty przez wszystkie ustawodawstwa, hołdujące tej zasadzie²⁾. W tym samym duchu wyraził się także Millet³⁾, powołując się na przykład Szwajcarii, gdzie pogodzone wolność przesiedlania się z obowiązkiem

¹⁾ P. przemówienie Rubina podczas dyskusji nad referatami G. Mayra i Dr Thirringa w *Bull. de l'Institut international de statistique* t. XIII, ks. I. (Budapeszt 1903) str. 122.

²⁾ Tamże str. 410 sq, tudzież w »Bevölkerungsstatistik«, ogł. w »Handbuch des öffentlichen Rechts« Freiburg i. B. 1897, str. 333.

³⁾ Bulletin etc., jak pod 1) str. 122.

meldunku. Z powodu zbyt wielkiej ruchliwości dzisiejszej ludności wiele wypadków zmiany miejsca zamieszkania względnie pobytu uchodzi uwagi nawet tam, gdzie taki obowiązek istnieje, a cóż dopiero mówić o wartości rejestrów, których treść zależałaby od dobrej woli stron!

Wreszcie nieodzownym warunkiem jest ściśle rozgraniczenie właściwych wędrowek od zmiany miejsca pobytu w innych celach. Powyższe rozróżnienie musi się opierać na zasadniczym zbadaniu istoty zapisywanego objawu, gdyż wszelkie zewnętrzne i formalne kryteria prowadziłyby tylko do błędnych wyników. Często przyjmuje się za podstawę czas, przez który ma trwać zmiana miejsca pobytu, kiedy tymczasem krótko trwająca zmiana może raz podpaść pod pojęcie wędrowki, drugi raz nie. Również można się przesiedlić na dłuższy czas z jednego miejsca na drugie w warunkach, właściwych wędrowkom, można jednak zrobić to także w celach służbowych czy jakichkolwiek innych, nie mających z wędrowkami nic wspólnego.

Rejestry ludności są dlatego bardzo ważne ze stanowiska statystyki wędrowek, że są w stanie objąć wszelkie rodzaje ruchu wędrownego, tak dobrze zewnętrzne, jak i wewnętrzne. Te ostatnie mogą być bezpośrednio badane tylko zapomocą należycie urządzonych rejestrów ludności, opartych na powszechnym obowiązku meldunkowym. Bez nich jedynym środkiem byłoby tylko porównywanie wyniku spisów ludności, a przecie wewnętrzne wędrowki ilościowo są bardzo pokażne, jak to widać ze statystyki belgijskiej i holenderskiej, opartej na rejestrach ludności:

	w Belgii		
	1896	1897	1898
Emigrantów do innych gmin w kraju	352,464	370,494	385,663
	w Holandyi		
	1896	1897	1898
Emigrantów do innych gmin w kraju	314,122	284,365	291,423

Dalszą dodatnią cechą omawianego systemu jest możliwość szczegółowego rozłożenia geograficznego wędrowek, tudzież wewnętrznego ich zróżniczkowania pod względem demograficznym i socyalnym na podstawie bezpośredniego wybadania i sprawdzenia.

Najslabszą stroną rejestrów ludności przedstawia czas za-

pisywania dotyczących objawów. Chwila wciągania do rejestru jest w tym wypadku równocześnie momentem bezpośredniej obserwacji, gdyż dopiero w chwili zgłoszenia względnie otrzymania *ex offio* wiadomości o danym fakcie następuje szczegółowe jego zbadanie i opisanie. Otóż o ile się rozchodzi o przychodźstwo wewnętrzne czy zewnętrzne, zbadanie i wpisanie każdego wypadku następuje z zasady już po jego zaistnieniu i dokonaniu, t. j. w chwili, gdy dana jednostka stanęła u celu swej wędrowki. Inaczej rzecz się przedstawia przy wychodźstwie, gdyż tutaj — jak już wspomniano o tem w jednym z poprzednich ustępów — zgłoszenie do rejestru dotyczy właściwie dopiero przyszłego faktu. Wskutek tego pewne niedokładności mogą się zawsze wkraść do rejestrów i spowodować niejasności w cyfrowych wynikach. Przy wewnętrznych wędrowkach można tego rodzaju wadliwości usunąć przynajmniej w części przez zestawienie dat wywędrowania z cyframi przypływu, natomiast przy emigracji zewnętrznej podobna kontrola jest co najmniej w wysokim stopniu utrudniona, a jej skuteczność wątpliwa.

Również wypadki usunięcia się z pod obowiązku meldunkowego mogą być w swych skutkach o wiele łatwiej wyrównane przy wewnętrznych wędrowkach, aniżeli przy zewnętrznych. W ostatnim wypadku zwłaszcza tajna emigracja może się łatwo usuwać z pod kontroli. O ile zatem zachodzą różnice między stanem ludności, zestawionym na podstawie rejestrów ludnościowych, a wynikami przeprowadzonych spisów, to można je sobie tłómaczyć obok niedokładności w zapisywaniu ruchu naturalnego tylko powyższymi momentami z dziedziny wędrowek. Takie różnice wykazuje np. Belgia¹⁾:

Rok	Liczba mieszkańców		Różnica na 100 mieszk. według spisu
	według rejestrów	według spisu	
1866	4,991.613	4,827.833	+ 3.4
1880	5,586.850	5,520.009	+ 1.2
1890	6,147.041	6,069.321	+ 1.1
1900	6,815.051	6,693.548	+ 1.8

W niektórych miastach belgijskich stosunek był odwrotny²⁾, niż w całym kraju. I tak w roku 1900 wynosiła liczba mieszkańców:

¹⁾ Por. Edmond Nicolaï „Rapport sur les registres de population“ w „Bull. de l'inst. intern. de statistique“ T. XV. livr. II. (Londres 1906) str. 339.

²⁾ P. uw. pod 1.

Miasto	według rejestrów	według spisu	Różnica na 100 mieszk. we- dług spisu wynosi (mieszk. według rejestrów)
Anderlecht	47.724	47.929	— 0.4
Laeken	29.703	30.438	— 2.4
Molenbeek-Saint-Jean	56.569	58.445	— 3.2

Wynika z tego, że o ile rejestry ludności przedstawiają dla statystycznego uchwycenia wewnętrznych wędrówek niemal jedyny, a dla migracji zewnętrznej jeden z najważniejszych sposobów bezpośredniej obserwacji, to o tyle dla zbadania i cyfrowego ujęcia migracji zewnętrznej są niewystarczające. Pod tym względem system, oparty na bieżącym katastrze ludności, może być uzupełniony albo w sposób, oparty na miejscowej jednolitości badania, t. zn. również w początkowym punkcie migracji, albo też obserwacja zostaje przełożona na jeden z dalszych punktów szlaku wychodźczego.

Pierwszy system polega na prowadzeniu szczegółowej ewidencji migracji zewnętrznej obok ogólnego rejestru ludności, jak się to np. dzieje we Włoszech zapomocą osobnych wykazów paszportowych. Drugi system różni się zasadniczo od wszystkich omawianych dotąd sposobów bezpośredniej obserwacji wędrówek ze względu na miejsce, a częściowo także z uwagi na czas ujęcia badanych objawów. Migracji nie bada się więcej w miejscu, z którego wychodzi, lecz na pewnym punkcie przejściowym. Najlepiej się do tego nadają miejsca graniczne, do których ruch wychodźczy zdąża jeszcze w skupieniu, rozbiegając się dopiero po przekroczeniu danego punktu, albo mogą to być takie miejsca, w których migracja, płynąca z różnych stron, musi się skupiać siłą rzeczy z powodu geograficznego położenia i przeznaczenia odnośnych miejscowości. Pierwszy wypadek zachodzi przy migracji kontynentalnej, względnie także i przy wychodźstwie zamorskim, które musi przebyć terytorium innego państwa kontynentalnego, by dotrzeć do morskich wybrzeży. W ten sposób zapisują np. graniczne władze policyjne w Oświęcimiu i Szczakowej migrację sezonową z Galicji do Niemiec, Danii i Szwecji, tudzież wychodźstwo amerykańskie, zdążające na Niemcy do Hamburga i Bremy. Powyższe wykazy grzeszą dwiema wadami: przedewszystkiem podają tylko ogólną cyfrę wychodźstwa bez jakiegokolwiek zróżniczkowania demograficznego i socjalnego, a powtórnie nie dają pełnego obrazu poprostu dlatego, że władze, powołane do ich sporządzania, nie mają zazwyczaj mo-

żności dokładnego ujęcia cyfry wychodźców z powodu niedostatecznych urządzeń administracyjnych i komunikacyjnych. Utrzymywanie szczegółowej ewidencji wychodźców na odpowiednich miejscach suchej granicy musi się łączyć z tego rodzaju zestawieniem połączeń komunikacyjnych, ażeby emigranci nie mogli wprost bez zatrzymywania się na dotyczącej stacji granicznej jechać za granicę. Obok tego koniecznym jest także i tutaj pewnego rodzaju obowiązek meldunkowy, polegający na tem, by tylko ci mogli się puścić w dalszą drogę, którzy się wykażą poświadczeniem władzy, że poddali się na granicy przepisanejmu zbadaniu. Bez podobnych zarządzeń wszelka ewidencja graniczna może mieć tylko dorywczy charakter i musi się minąć z celem, gdyż zestawione na jej podstawie wykazy nie przedstawiają pożądanej wartości ani dla badań naukowych, ani nawet dla potrzeb administracji publicznej. Przeciwnie zaś należyście zorganizowane badanie migracji na granicznych stacjach może w związku z odpowiednimi urządzeniami w punkcie wyjścia wędrówki oddać wielkie usługi w obu kierunkach.

Tegosamego rodzaju badanie może być przeprowadzane w miejscach portowych dla migracji zamorskiej. Dla państw o rozwiniętej linii wybrzeżnej obserwacja wędrówek w portach jest bardzo ułatwiona, a korzystać z jej wyników mogą także inne kraje, z których migracja dąży na obce porty czy to w braku własnych miejsc portowych czy też z innych przyczyn, jak w celu skrócenia drogi (np. wychodźcom z Galicji jest w zasadzie bliżej i łatwiej jechać na porty niemieckie, niż na Tryest). Wreszcie możliwym jest jeszcze trzeci wypadek, o którym już była mowa przy innej sposobności: zdarzyć się może, że pewne fale migracyjne nie dążą wprost do miejsca przeznaczenia, lecz zatrzymują się po drodze w pewnych punktach, by dopiero po krótszym lub dłuższym czasie posunąć się dalej w obranym kierunku. Jeżeli zaś równocześnie przez ten sam punkt przechodzą właściwe rodzime wędrówki tak na zewnątrz, jak i do wnętrza kraju, wtedy dla metody badania powstaje nowe zadanie, polegające na ścisłym wyłączeniu tak przypływu, jako też odpływu chwilowej i przejściowej fali obcych wychodźców.

Co się tyczy czasu ujęcia migracji, przechodzącej przez graniczne miejsca względnie przez porty, to obserwacja dotyczy w tych wypadkach już rzeczywistych objawów wychodźstwa w chwili ich urzeczywistniania się. O ile przy zapisywaniu w miejscu wyjścia wędrówki mogą zajść zmiany w pierwotnym zamiarze i migracja

może potem albo wcale nie nastąpić, albo przybrać odmienną formę lub inny kierunek, o tyle przy bezpośredniej obserwacji w miejscu, położonym dalej na szlaku wędrowek, bada się rzeczywiste wypadki wychodźstwa w ustalonym już kształcie i układzie wewnętrznym. Wskutek tego obserwacja staje się bezpośrednią w najściślejszym tego słowa znaczeniu, gdyż przedmiotem badania są wędrowki, które rzeczywiście już zaistniały, w chwili swego rozwoju.

Wreszcie wędrowki mogą być badane bezpośrednio w miejscu, położonym u końca przebytej drogi. Przy wewnętrznych wędrowkach ma się do czynienia tylko z ilościowym przesunięciem ludności w tych samych granicach, co na ogólny stan ludności nie wpływa, lecz występuje dopiero przy uwzględnieniu szczegółów geograficznych. W każdym jednak razie punkt wyjścia wszelkiej obserwacji, tak przy wędrowkach wewnętrznych, jak i zewnętrznych, jest w tym wypadku odmienny, bo przedmiotem badania jest końcowy wynik tego ruchu, który się badało w miejscu jego wyjścia, względnie w punkcie przejściowym, jako ubytek ludności kraju ojczystego emigrantów. To nadwężanie stanu ludności wskutek wychodźstwa zamienia się u celu wędrowki we wzmocnienie ludności terytorium migracyjnego. Przedmiotem ujęcia jest ostateczny wynik tego procesu socjalnego, który, zaistniawszy pod wpływem różnych przyczyn, jako emigracja, ulegał następnie ciągłemu działaniu sił przyrodzonych, warunków socjalnych i stosunków faktycznych podczas całego swego rozwoju od miejsca wyjścia aż do miejsca przybycia. Dla statystyki kraju wychodźczego daty terytorium migracyjnego mogą stanowić uzupełnienie, o wiele cenniejsze od statystyki według miejsca urodzenia lub od spisu obcokrajowców, gdyż dają dokładny obraz rozwoju wędrowek w czasie z uwzględnieniem układu ludnościowego i społecznego.

Jeżeli teraz zechcemy odpowiedzieć na pytanie, jaką metodę badania należy przyjąć, by można było wędrowki uchwycić jak najdokładniej nie tylko pod względem ogólnej wartości cyfrowej, lecz także w kierunku ich wewnętrznego zróżniczkowania, to stwierdzić należy, że tego rodzaju ujęcie statystyczne może zapewnić tylko metoda, oparta na bezpośrednim zetknięciu się z badanym przedmiotem. O ile się zaś rozchodzi o środki techniczne podobnej obserwacji bezpośredniej, to należy odróżnić wędrowki wewnętrzne i migrację z zewnątrz od wychodźstwa zewnętrznego. Badanie pierwszych powinno polegać na

powszechnym i jednolitym katastrze bieżącym ludności, opartym na powszechnym obowiązku meldunkowym. Do ujęcia emigracji zewnętrznej koniecznym jest złożony system środków technicznych bezpośredniej metody badania. Złożonym jest on z dwu powodów, gdyż opiera się na łączeniu kilku urządzeń administracyjnych z równoczesnym badaniem tego samego objawu w dwu miejscach: obok ogólnych wykazów bieżących ludności konieczne są osobne rejestry emigrantów zewnętrznych, oparte na obowiązku paszportowym. W ten sposób uzyskuje się większą pewność, że akt wędrowki, nie zgłoszony do rejestru ludności, będzie ujęty i zbadany przy sposobności wydania paszportu, czyli że obserwacja emigracji w miejscu jej wyjścia uzyskuje w ten sposób szerszą podstawę, umożliwiającą w znacznej części uchylene niedokładności wskutek nieprzestrzegania przepisów meldunkowych. Ponieważ jednak w miejscu wyjścia emigracji jej ujęcie następuje w zasadzie nie w samej chwili zaistnienia, przeto wskazaniem jest badanie wychodźstwa także na pewnych punktach przejściowych, w których ruch wychodźczy występuje jako całość, nierozbita na poszczególne odłamy, a temsamem, nadająca się do celowego i skutecznego badania.

Miejscem badanie mogą być już to nadające się do tego stacje graniczne, już też porty. Uzupełnieniem i kontrolą zebranych tą drogą dat może być w pierwszej linii statystyka migracyjna tych krajów, do których emigracja dąży, a dopiero w dalszym rzędzie obserwacja pośrednia, poczynawszy od statystyki ludności według miejsca urodzenia i statystyki cudzoziemców, prowadzonej w krajach migracyjnych, a skończywszy na czysto rachunkowym porównywaniu wyników spisów ludności z uwzględnieniem znanego przyrostu naturalnego w przyjętym za podstawę okresie czasu.

Bezpośrednie badanie wędrowek powinno się opierać na dwu zasadach:

1) ścisłego wyłączenia z wędrowek tych wszystkich objawów przenoszenia się ludności, które nie podpadają pod pojęcie wędrowek, jak ruch podróżnych, przymusowe deportacje itp.

2) na oparciu badania wewnętrznego układu wędrowek z jednej strony na podstawach, przyjętych przy spisach ludności i przy ujęciu ruchu urodzeń, zgonów i małżeństw, celem zbadania wędrowek pod względem demograficznym, z drugiej zaś strony na cyfro-

wem uchwyceniu składowych pierwiastków, wpływających z istoty samych wędrowek.

Tę ostatnią zasadę wypowiedział już międzynarodowy kongres statystyczny w Brukseli w roku 1853 uznając równocześnie użyteczność rejestrów ludności i portowej statystyki wędrowek. Następnie stała komisja międzynarodowego kongresu statystycznego, odbytego w Wiedniu 1873 roku, powierzyła dyrektorowi biura statystycznego t. zw. »Steuerdeputation« w Hamburgu, Nessmannowi, opracowanie międzynarodowej statystyki wędrowek celem uzyskania krytycznej podstawy do ocenienia obecnych jej braków, a zarazem kierunku reformy. Nessmann ogłosił tylko ogólne uwagi p. t. »Die Statistik der Wanderungen. Denkschrift zur Vorbereitung der internationalen vergleichenden Statistik«¹⁾, pierwsze zaś próby podobnych zestawień podjęli dopiero prof. Luigi Bodio zrazu w sprawozdaniach Międzynarodowego Instytutu statystycznego, następnie w wydawnictwach włoskiej Dyrekcji statystycznej, Dr. W. Benckemann²⁾, Gustaw Sundbärg³⁾, urzędowa statystyka niemiecka⁴⁾ i angielska⁵⁾, wreszcie pewne daty można znaleźć w tego rodzaju wydawnictwach jak The Stateman's Yearbook⁶⁾. Międzynarodowy Instytut statystyczny zajmował się następnie sprawą statystyki wędrowek kilkakrotnie. Na posiedzeniu Instytutu, odbytem w Bernie w roku 1895, Georg Mayr przedłożył obszerny referat p. t. »Internationale Jahresberichte über die Bevölkerungsbewegung«, w którym poświęcił osobny ustęp także i wędrowkom⁷⁾. Na posiedzeniu w Budapeszcie w roku 1901 i na IX sesji w Berlinie w roku 1903 Instytut przeprowadził w tej dziedzinie zasadnicze obrady nad wnioskami Georga Mayra⁸⁾ i Dra Gustawa Thirringa⁹⁾, których uzupełnieniem były

¹⁾ Hamburg 1876.

²⁾ Die Auswanderung über Hamburg in den Jahren 1887 bis 1894 etc. w Statistik des Hamburgischen Staates Heft XVII, Hamburg 1895, str. 73 sq.

³⁾ Statistika Öfversigtstabeller för olika länder etc. Upsala 1886.

⁴⁾ Statistik d. dt. Reichs N. F. B. 44.

⁵⁾ Statistical Abstract for the principal foreign countries.

⁶⁾ P. także »Daily Mail Year Book for 1907« London, str. XXXIV, tudzież 81 i nastp.

⁷⁾ Bull. de l'Institut. intern. de statistique t. IX, deuxième livraison (Rome 1896) str. LXXXVIII sq i 224 sq.

⁸⁾ Bull. etc. t. XIII livr. I. (Budapest 1903) str. 122 sq i str. 410 sq.

⁹⁾ Jak pod 2) tudzież t. XIV I Livr. Berlin 1905 str. 104 sq.

uchwały X sesji, odbytej w Londynie w dniach 31 lipca do 4 sierpnia 1905, o sprawozdaniu M. Nicolai p. t. »Registres de population«¹⁾²⁾.

3. Wyzyskanie pierwotnego materiału.

Daty, zebrane zapomocą obserwacji poszczególnych objawów wędrowek, przedstawiają surowy materiał, który musi być dopiero wyzyskany dla celów statystycznych. To wyzyskanie składa się z dwu działań, a mianowicie z rozłożenia materiału w celu poznania wewnętrznego zróżniczkowania badanego przedmiotu według poszczególnych pierwiastków składowych i ze zliczenia go według grup, otrzymanych zapomocą pierwszego działania. W ten sposób ułożony materiał może służyć za podstawę do dalszego stopnia postępowania statystycznego, polegającego na celowym łączeniu poszczególnych grup, w które został pierwotny materiał zestawiony. Z chwilą uzyskania podobnych kombinacji można przystąpić do badania statystycznego wyższego rzędu, dążącego do wyszukiwania zapomocą analizy wewnętrznego związku między poszczególnymi wartościami cyfrowymi badanego przedmiotu, by uzyskać w ten sposób podstawę do syntetycznego zestawienia ostatecznych wyników.

Podstawę do rozłożenia cyfrowego materiału wędrowek stanowią elementa demograficzne i socyalne, ujęte przy pierwotnej obserwacji badanego przedmiotu. Demograficzna strona wędrowek powinna się opierać na zasadach, przyjętych przy spisach ludności

¹⁾ Bulletin etc. t. XV deuxième livr. (Londres 1906) str. 97 sq. i 314 sq.

²⁾ Uchwały Międzynarodowego Instytutu statystycznego z 30 września 1901 p. Bulletin etc. t. XIII, I livr. str. 126 (pod 1—3) i z 2 sierpnia 1905 (pod 4—5) ibd. t. XV Londres 1906, str. 97 i 98:

1) En principe, il est désirable que toutes les migrations effectuant un changement de domicile soient constatées administrativement.

2) En outre, le statistique de l'emigration et de l'immigration d'outremer sera à établir à l'aide des registres spéciaux confectionnés dans les ports.

3) Il est désirable d'introduire partout dans les questionnaires du recensement le lieu de naissance.

4) Les États qui n'ont pas encore de registres de population, en décider la création, de préférence à titre obligatoire.

5) Les États sur les territoires desquels l'usage de ces registres est facultatif, généraliser le système et le rendre obligatoire pour toutes les communes ou municipalités.

i przy ruchu naturalnym ludności, gdyż tylko w ten sposób można porównywać z sobą wyniki statystycznego badania nad powyższymi trzema masami społecznymi. Socjalny układ wędrowek wskazany jest ich przyczynami, istotą i skutkami.

Badanie powyższego rzędu powinno obejmować trzy działania:

1) Zróżniczkowanie wędrowek zapomocą odpowiedniego łączenia i porównywania różnych grup cyfrowych, uzyskanych z rozłożenia surowego materiału, w celu poznania ich demograficznego i socjalnego układu.

2) Porównanie rozwoju wędrowek z ruchem naturalnym ludności.

3) Zbadanie ich wpływu na rozwój ludności.

Dopiero umiejętne wyzyskanie pierwotnego materiału do przeprowadzenia powyższych trzech działań metodą statystyczną wyczerpuje zakres statystyki wędrowek i może dać podstawę do dalszych badań i wniosków, wchodzących w zakres różnych umiejętności samodzielnych.

Umiejętne opracowanie i wyzyskanie pierwotnego materiału wymaga odpowiedniego materiału cyfrowego, a następnie należytego przygotowania i znajomości metody statystycznej. Wskutek tego pomoc zwykłych organów administracyjnych powinna się kończyć na pierwszym uchwyceniu i opisanu badanego wypadku wędrowki, właściwe zaś skrytykowanie uzyskanych w ten sposób danych, umiejętne ich rozłożenie, zliczenie, ugrupowanie, łączenie w kombinowane tablice, analityczne opracowanie i wyzyskanie jest już zadaniem fachowych sił statystycznych. Dlatego pod względem organizacji administracyjno statystycznej należy się oświadczyć za skupieniem wyzyskania surowego materiału w rękach powołanych do tego biur statystycznych.

II.

Wychodźstwo z Europy.

1. Krytyka materiałów statystycznych.

Chcąc poznać statystycznie wędrowki na obszarze państw europejskich, trzeba się ograniczyć do wędrowek zewnętrznych i to przede wszystkim do wychodźstwa, ponieważ z bezpośrednią obserwacją wewnętrznych wędrowek na podstawie rejestrów ludności spotykamy się tylko w Belgii i Holandii, częściowo i we Włoszech, z zapisywaniem zaś immigracji tylko w Skandynawii i w pewnym stopniu w Wielkiej Brytanii, nie biorąc już całkiem pod uwagę dat statystyki rosyjskiej, będącej obrazem ruchu podróźnych, a nie wędrowek¹⁾. Tak w ustawodawstwach, jak i w urzędowych wykazach statystycznych panuje wielka różnorodność w pojmowaniu »emigranta«. Co się tyczy przepisów prawnych, to jedne państwa nie mają ustawowo ustalonego określenia wychodźcy, innym znowu pojęcie emigracji jest znane. Wspólną zaś cechą tych wszystkich definicji ustawowych jest za ciasne określenie »wychodźstwa« i ustalenie go nie na podstawie istotnych cech emigracji, lecz z punktu widzenia polityki administracyjnej. Określenie emigranta znajduje się w t. zw. ustawach emigracyjnych, mających na celu uregulowanie wychodźstwa i ochronę obywateli, którzy opuszczają granice państwa w zamiarze znalezienia lepszych warunków bytu na obczyźnie. A ponieważ rozchodzi się w tym wypadku głównie o emigrantów, spieszących w dalekie zamorskie kraje, dlatego poję-

¹⁾ Na podstawie paszportów zestawiał emigrację rosyjską Fireks na str. 190 swojej »Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik« Lipsk 1898.

cie wychodźcy w ustawach administracyjnych bywa zwykle dostosowane do celu ustawy. Czasami dana ustawa nie dotyczy kolonii lub pewnych bliżej położonych krajów wskutek odpowiednich urządzeń administracyjnych względnie dyplomatycznych, a wówczas pojęcie emigrantów w znaczeniu jej przepisów jest także miejscowo ograniczone. Pod tym względem zasługuje na uwagę ustawa włoska z 31 stycznia 1901, której rozdział II uważa w § 6 za emigranta każdego obywatela państwa, który udaje się do kraju, położonego poza kanałem Suezkim, z wyjątkiem włoskich kolonii i obszarów, pozostających pod protektoratem Włoch, albo do kraju poza cieśniną Gibraltarską z wyłączeniem europejskich wybrzeży i to tylko pod tym warunkiem, jeżeli wychodźca jedzie trzecią klasą względnie inną, którą komisaryat emigracyjny uznał za równą z trzecią.

Pod względem ustawowego określenia emigranta prawdziwy wyjątek wśród państw konstytucyjnych stanowi do dziś Austria, gdzie obowiązujący jeszcze ciągle patent emigracyjny z 24 czerwca 1832 (ogł. w Galicyi obwieszczeniem gubernialnem z 29 maja 1832 L. 27033 Zb. ustaw prow. Nr 68) stanowi w § 1, że »za wychodźcę ma być uważany obywatel austriacki, który z kraju do państwa obcego się udaje w zamiarze niepowrócenia więcej«. Wogóle sam patent pochodzi z czasów, kiedy jeszcze nie istniała w Austrii konstytucyjnie zagwarantowana wolność przesiedlania się, a jego określenie wychodźcy jest nadzwyczaj ciasne, gdyż dotyczy tylko emigracji zewnętrznej stałej. Wniesiony swego czasu przez rząd Koerbera, a potem cofnięty, projekt nowej ustawy emigracyjnej rozszerza pojęcie wychodźcy, którym jest według § 1 każdy, »wer sich aus den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern zu dem Zwecke in das Ausland begibt, um daselbst seinen Lebensunterhalt zu gewinnen«. Przygotowany w ostatnich czasach dla Rady państwa nowy projekt ustawy emigracyjnej rozciąga pojęcie wychodźcy z pierwszego projektu na członków rodziny, którzy emigrantowi towarzyszą względnie dążą za nim zagranicę. Projekt austriacki zbliża się pod tym względem do ustawy węgierskiej¹⁾, uznającej za wychodźcę tego, kto w celu stałego zarobkowania udaje się za granicę na czas nieoznaczony.

Między pojęciem »emigranta«, przyjętem w przepisach administracyjnych, a określeniem »wychodźcy« w wykazach statystycz-

¹⁾ P. art. IV. ustawy z roku 1903 por. § 1.

nych może zachodzić o tyle związek, o ile zestawienia statystyczne opierają się na urządzeniach administracyjnych, stworzonych właśnie wskutek dotyczącej ustawy emigracyjnej. Jeżeli tego rodzaju urządzenia administracyjne stanowią wyłączny środek techniczny badania wychodźstwa, wówczas pojęcie emigranta w wykazach statystycznych będzie się prawdopodobnie pokrywało z określeniem w ustawie; jeżeli zaś obserwacja wychodźstwa rozporządza w jakimś kraju nie tylko środkami, wprowadzonymi pod wpływem ustawy, zawierającej określenie »wychodźcy«, lecz także innemi jeszcze urządzeniami administracyjnymi, to wówczas definicja ustawowa może oddziaływać tylko na tę część wykazów statystycznych, które się opierają na obserwacji, związanej z treścią dotyczącej ustawy. Np. we Włoszech statystyka emigracyjna nie liczy się w zasadzie z definicyą emigranta, zawartą w ustawie emigracyjnej, gdyż opiera się na zapiskach syndyków miejskich i na rejestrach paszportowych w związku z bieżącym katastwem ludności. O ile jednak do kontroli uzyskanych tą drogą dat statystycznych używa się zapisków władz portowych, o tyle trzeba się liczyć przy ocenianiu wartości tych zapisków z postanowieniami ustawy emigracyjnej.

Co się tyczy Niemiec, to ponieważ statystyka emigracji niemieckiej opiera się na danych, zbieranych przez władze portowe, przeto zapytania tych ostatnich na pojęcie »wychodźcy«, wskazane czysto praktycznymi i techniczno-komunikacyjnymi względami, stają się także podstawą wykazów statystycznych. I może nigdzie nie występuje tak jaskrawo niedojrzałość obecnej statystyki emigracyjnej w państwach europejskich, jak właśnie w Niemczech, gdzie pojęcie »emigranta« w każdym porcie niemal jest inne, a stąd zasadnicza i pierwsza podstawa wszelkiego umiejętnego badania statystycznego niejednolita. W Bremie uważa się za emigrantów wszystkich tych, którzy wychodzą do krajów zamorskich¹⁾ w zamiarze stałego osiedlenia się lub tylko na pewien czas w celu za-

¹⁾ Dr Thirring w swym referacie w Bull. de l'institut. intern. de statistique T. XIII, I Livr. (Budapest 1903) na str. 465, a Georg Mayer w »Bevölkerungstatistik« (Freiburg i B. 1897) na str. 334 podają niemal temisami słowami, że w Bremie zapisuje się tylko emigrantów »nach aussereuropäischen Ländern«. Tak jednak nie jest, czego dowodem »Jahrbuch für bremische Statistik, Jahrgang 1905, Allgem. Statistik der Jahre 1900—1904«, która od roku 1900 wykazuje także emigrantów, udających się do Anglii (str. 126).

robkowania. W Hamburgu liczy się do emigrantów przede wszystkim pasażerów osobnych okrętów, t. zw. Auswandererschiffe, które odpływają do krajów zaatlantycznych, mając na pokładzie ponad 25 osób, następnie t. zw. Zwischendeckpassagiere, a wreszcie te osoby, które zostaną władzy portowej wyraźnie wskazane przez ekspedjentów okrętowych jako wychodźcy.

Może jeszcze gorzej sprawa się przedstawia we Francji, gdzie zlicza się¹⁾ tylko tych emigrantów, którzy odpływają *sous le régime de l'emigration*, t. j. wprost z francuskich portów i na okręcie, liczącym najmniej 40 podróżnych. Nie zapisuje się zatem, jako wychodźców, tych wszystkich, którzy się znajdują na okręcie, nie mającym przepisanej liczby osób na pokładzie, lub na okręcie, który się tylko zatrzymuje w portach francuskich. Obok tego wolne od kontroli władz emigracyjnych są okręty »Compagnie des messageries maritimes« w Bordeaux, a nadto podobnie, jak we Włoszech, nie zalicza się do emigrantów osób, wyjeżdżających do francuskich kolonii.

Również ciekawie przedstawia się austriacka statystyka emigracyjna, opierająca się wyłącznie na zapiskach w portach europejskich, do niedawna prawie wyłącznie niemieckich. Wskutek tego wszelkie różnice, panujące w pojmowaniu emigranta w różnych portach, tkwią także w danych austriackiej statystyki, a temsamem obojętną jest dla niej definicja patentu z 1832 roku.

Nawet statystyka włoska, przodująca innym, opiera w pewnej części pojęcie emigracji na tak formalnej podstawie, jak wysokość uiszczonej opłaty za paszport.

Stwierdzić przeto wypada, że pojęcie emigracji w dotychczasowych wykazach statystycznych państw europejskich opiera się w zasadzie na czynnikach natury formalnej, tkwiących w odpowiednich urządzeniach administracyjnych. Ponieważ te urządzenia są w różnych państwach odmienne, dlatego też pojęcie »wychodźcy« jest niejednolite. Jedne państwa (np. Szwajcarya, Austria, Niemcy) uwzględniają tylko emigrację zamorską, inne biorą pod uwagę całe wychodźstwo zewnętrzne, lecz nigdzie pojęcie wychodźcy nie opiera się na tych samych podstawach. Przeciwnie zdarza się, że nawet w granicach tego samego państwa przyjmuje się inne pojęcie emigranta w jednym, inne zaś w drugim miejscu obserwacji. Wskutek

¹⁾ Od roku 1893 brak dat o emigracji francuskiej.

takiego stanu rzeczy nie może być nawet mowy o ścisłym odróżnieniu właściwej emigracji od ruchu podróżnych. To rozgraniczenie jest jeszcze może tam najdokładniej przeprowadzone, gdzie za podstawę przyjmuje się pewne szczególne urządzenia, jak np. osobne okręty lub klasy okrętowe dla wychodźców. Włoska statystyka zawdzięcza swą względnie wielką dokładność tylko złożonemu systemowi bezpośredniej obserwacji, opartemu na różnorodnych, lecz współrzędnych urządzeniach administracyjnych. Mimo zatem formalnej podstawy, przyjętej zasadniczo we Włoszech do oddzielania emigrantów od zwyczajnych podróżnych, ostateczne wyniki nie wykazują wielkich niedokładności, ponieważ usuwa je wzajemna kontrola poszczególnych zapisków. Już mniej dokładne są wykazy belgijskie, oparte tylko na bieżących rejestrach ludności, i dlatego w następnych rozdziałach przyjęto za podstawę tylko wychodźstwo przez port w Antwerpii, gdzie emigrację odróżnia się już o wiele ściślej od innych objawów przenoszenia się ludności.

Wykazy emigracji z Wielkiej Brytanii opierają się w zasadzie na spisach podróżnych, zestawianych w myśl »Passenger-Act« przez kierowników takich okrętów, które przewożą podróżnych w międzypokładowych oddziałach z portów brytańskich do krajów zaeuropejskich z wyłączeniem portów śródziemnomorskich. Podobne spisy przesyłają do Board of Trade także okręty, przewożące tylko podróżnych w kajutach, jak również i okręty, kursujące między Wielką Brytanią a innymi krajami europejskimi, jakkolwiek nie są do tego ustawowo zobowiązane. Jak widać z tego, wielkobrytańskie zestawienia obejmują w znacznej mierze także ruch podróżnych, co wartość ich dla statystycznego badania właściwej emigracji w wysokim stopniu zmniejsza.

Z innych krajów europejskich należy wspomnieć jeszcze z jednej strony o Szwajcarii i Danii, z drugiej zaś o państwach skandynawskich. W Szwajcarii do roku 1881 zbierały daty, dotyczące emigracji, rządy poszczególnych kantonów, od roku 1882 dostarczają ich agencje emigracyjne; zestawione tą drogą daty statystyczne bywają następnie ogłaszane w »Statistisches Jahrbuch der Schweiz« i dotyczą wychodźstwa zamorskiego. Poważnym brakiem statystyki szwajcarskiej jest brak dokładnego oddzielenia obcych emigrantów.

Podobnie tylko emigrację zamorską podają wykazy duńskich

agencji emigracyjnych, stojących pod nadzorem władz państwowych.

W Szwecyi ruch wychodźczy zapisują urzędy parafialne, a w portach powołane do tego władze. Daty, dotyczące emigracji zaeuropejskiej, są za niskie, a to prawdopodobnie głównie dlatego, że znaczna część wychodźców emigruje w dalsze kraje pośrednio przez Danię, a nawet Niemcy.

Norwegia ma urządzenia, podobne do szwedzkich, z tą tylko różnicą, że obok wykazów parafialnych i portowych istnieją jeszcze zapiski agencji emigracyjnych.

Z innych państw europejskich mamy daty, obejmujące razem ruch podróżnych i emigrację, nawet bez prób oddzielenia jednego od drugiej, jak się to dzieje w Wielkiej Brytanii, a temsamem nie przedstawiające żadnej wartości. Tu należy Rosya i państwa półwyspu pirenejskiego. Z krajów bałkańskich tylko jedna Bułgaria ogłosiła niedawno materiały do stałej emigracji¹⁾. Jest to pierwsze urzędowe wydawnictwo w Europie, które uwzględnia w statystyce emigracyjnej wyznanie wychodźców. Z dotyczących dat widać, że emigruje przede wszystkim ludność mahometańska z Bułgarii do Turcji. Poza tem żadne inne państwo bałkańskie nie ogłosiło dotąd statystyki emigracyjnej.

Oceniając znaczenie ogłaszanych dotąd materiałów o emigracji z państw europejskich dla badań statystycznych, należy stwierdzić, że zasadnicze określenie pojęcia «emigranta» dotąd nie jest ustalone. Przystosowuje się je do potrzeb już to administracyjnych, już też nawet komunikacyjnych. Czysto formalna podstawa nie pozwala należycie oddzielić właściwych emigrantów od zwykłych podróżnych, a wypływające stąd ujemne skutki o tyle tylko tracą na sile, o ile system technicznych środków badania emigracji jest lepiej wykształcony. Pod tym względem najwyżej stoją Włochy i Skandynawia, rozporządzające bezpośrednią obserwacją wychodźstwa w miejscu jego poczęcia i w portach. Pośrodku stoją z jednej strony Niemcy, Austria i Dania, których statystyka emigracyjna ogranicza się do zapisków władz portowych, z drugiej zaś strony Szwajcarya, mogąca uzupełniać wykazy swoich agentów z zestawieniami obcych portów. Osobną grupę stanowią Wielka Brytania i Fran-

cya: pierwsza wskutek silnego wpływu ruchu podróżnych na dotyczące daty, druga zaś z powodu wielkiej niejednorodności i nierównomierności dat emigracyjnych przed rokiem 1893 i wskutek zupełnego wstrzymania ich ogłaszania po wspomnianym roku. Najgorzej przedstawia się przede wszystkim wschodnia i północno-wschodnia część Europy. Daty rosyjskie dotyczą właściwie tylko ruchu podróżnych za paszportami i przepustkami, wobec czego jedynym źródłem pozostawałyby zapiski obcych władz portowych na wzór austriacki. Przy tej sposobności należy zaznaczyć, że Rosya ma od szeregu lat szczególnego rodzaju emigrację wewnętrzną między Europą i Azją, wywołaną kolonizacją Syberii. Już Mikołaj Trojnickij biadał na posiedzeniu Międzynarodowego Instytutu statystycznego w roku 1901 nad brakiem dokładnych dat co do tej wędrówki «entre deux parties du monde, entre l'Asie et l'Europe»¹⁾. Według Kaufmanna²⁾, wyemigrowało do Azji w latach 1885—1900 z południowej Rosyi 980000 osób, a z północnej 226.000 osób. Najwyższą cyfrę osiągnęło wychodźstwo w roku 1896 w wysokości 186.000 osób, a to pod wpływem budowy kolei syberyjskiej³⁾.

Do tej samej grupy, co Rosya, należą państwa pirenejskie tudzież Rumunia i kraje bałkańskie. Daty rumuńskie, hiszpańskie i portugalskie są obrazem ruchu podróżnych, z Bałkanu zaś nie mamy prócz jednej, wspomnianej już, publikacji bułgarskiej żadnych danych o rozmiarach tamtejszego wychodźstwa.

Jeszcze większa niejednorodność panuje w ogłaszanych danych, dotyczących demograficznego i społecznego układu emigracji europejskiej. Dotyczy ona przede wszystkim samych składników tego układu.

Podział według płci jest o tyle nierównomierny, że z Szwecyi były dostępne dla całego okresu tylko daty, co do kobiet ponad lat 15. Taksamo co do dzieci postępuje statystyka szwajcarska.

¹⁾ P. Bull. de l'instit. intern. de statistique t. XIII. L. I. str. 125.

²⁾ Aleksander Kaufmann »Das russische Übersiedlungs- und Kolonisationsgesetz vom 6/19 Juni 1904 und die Aussichten der inneren Kolonisation in Russland« w Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik B. XXII (N. F. B. IV), H. 2. Tübingen 1906 str. 394, sq.

³⁾ R. Dmowski (Wychodźstwo i osadnictwo Cz. I. Lwów 1900) podaje na str. 39 liczbę emigrantów z Rosyi na Syberję, przewiezionych parowcami po Obi i Irtyżu: W 1888 r. 26.000, w 1889 r. przeszło 30.000, w 1890 roku 36.000, w 1891 r. 60.000, w 1892 r. 100.000, w 1895 r. 100.000, w 1896 i 1897 roku 150 do 200.000, w 1898 r. 60.000.

¹⁾ Statistique de l'emigration de la principauté dans les pays étrangers de 1893 à 1902, Sophia 1905 (Direction de la statistique).

Znacznie gorzej przedstawia się sprawa z podziałem emigrantów według wieku. Wprawdzie niektóre państwa (Niemcy, Włochy, Szwecja) posiadają stosunkowo bardzo szczegółowe zróżniczkowanie według wieku, lecz z braku równomierności odnośne daty nie dają się należycie porównać. Jeżeli się zaś chce uchwycić tylko pewne charakterystyczne rysy badanej wędrówki np. emigrację dzieci, to się napotyka na bardzo poważne trudności z powodu różnych granic wieku, przyjmowanych dla dzieci i nieletnich pośród emigrantów. Te granice wahają się między 14 a 16 rokiem życia.

Zawody uwzględnia najszerzej statystyka wielkobrytańska, rozróżniając blisko 50 rodzajów zawodów. Co do innych państw, to podział emigrantów według zawodów jest rozmaity. Jedne przyjmują po 8 grup zawodowych, inne po 5, a nawet i po 4 grupy. Wszędzie jednak powtarzają się dwie grupy »inne zawody« i »nieznane zawody«, które bardzo ujemnie wpływają na cały podział zawodowy, gdyż otwierają szerokie pole podmiotowemu sądowi, nie raz pozbawionemu rzeczowej podstawy. Dalszym brakiem dotyczących materiałów jest ta nierównomierność, że z Danii mamy od 1895 r. tylko dojrzałych emigrantów płci męskiej, podzielonych na zawody, z Norwegii taksamo tylko mężczyzn od 13 roku życia, natomiast statystyka wielkobrytańska rozdziela zawodowo wszystkich wychodźców ponad 12 lat, uwzględniając osobno obie płci. Obok tej kombinacji płci z zawodem i do pewnego stopnia z wiekiem spotyka się jeszcze tylko drugą kombinację płci z wiekiem w Szwecji i Szwajcarii.

Obok tej rzeczowej niejednorodności w statystycznym ujęciu wewnętrznego układu emigracji europejskiej należy stwierdzić także brak jednolitości czasowej. Wskutek tego dało się wprawdzie zestawić daty statystyki emigracyjnej z ruchem ludności w kilku państwach europejskich od początku ostatniego ćwierćwiecza ubiegłego wieku, lecz w rozpatrzeniu wewnętrznego zróżniczkowania emigracji europejskiej trzeba było ograniczyć się do znacznie szczuplejszego okresu. I nawet w tych czasowo cieńszych granicach brak ciągłości spowodował poważne trudności w należytem wyzyskaniu materiałów statystycznych.

Ogłaszane obecnie daty o emigracji z krajów europejskich wykazują obok niedostateczności omówionych już szczegółów pod względem rozłożenia wychodźstwa według płci, wieku i zawodu zupełny nadto brak ujęcia wielu innych szczegółów, ważnych zwła-

szcza dla poznania charakteru i cech społecznych, tudzież gospodarczych badanych wędrówek. Należyte rozróżnienie emigracji jednostkowej i w związkach rodzinnych spotykamy tylko w Niemczech i we Włoszech, a stan cywilny wychodźców w statystyce szwajcarskiej. Tak ważne zagadnienie, jak powrót z emigracji, jest całkiem zapoznane przez statystykę państw europejskich. Dopiero w ostatnich czasach Niemcy podjęły w tym kierunku pierwsze próby, które jednak ograniczają się na razie do podawania ogólnych wyników. Immigrację zapisują tylko Wielka Brytania i Skandynawia, a przecież napływ żywołów z zagranicy ma wielkie znaczenie dla oceny wpływu, jaki wychodźstwo wywiera na rozwój ludności. O ile bowiem emigracja nadszczerbia stan ludności w kraju ojczystym, o tyle przychodźstwo łagodzi te ujemne skutki i braki przynajmniej częściowo pokrywa. Jeżeli jest to napływ obcych żywołów, wtedy może on silnie oddziaływać na jakościowe zróżniczkowanie ludności, kraj może tracić rodzime pierwiastki, a w ich miejsce zyskiwać obce w postaci pokojowego najazdu. Może być także i odwrotny wypadek, że część wychodźców wraca do kraju, usuwając w ten sposób ujemny wpływ emigracji na stan ludności w ojczyźnie i na jej wewnętrzne zróżniczkowanie. Mimo jednak doniosłego znaczenia immigracji także dla statystyki wychodźstwa, nie bada się jej dotąd prawie wcale w Europie. Zapiski wielkobrytańskie może nigdzie nie wykazują w takim stopniu wad tamtejszej statystyki wędrówek, jak właśnie w cyfrach, dotyczących immigracji:

W latach	Na 100 emigrantów wypadało immigrantów
1876—1880	52·95
1881—1885	38·49
1886—1890	52·13
1891—1895	81·51
1896—1900	103·64

Dość przypatrzeć się powyższym cyfrom, by zaraz na pierwszy rzut oka poznać przewagę ruchu podróżnych w danych brytańskiej statystyki wędrówek. Za to statystyka szwedzka pozwala już w wyższej mierze poznać dodatnie oddziaływanie immigracji, zmniejszające ujemne skutki wychodźstwa¹⁾:

¹⁾ »Befolkningssstatistik« Ny följd XLV— för år 1903 (Stockholm 1906) str. XLII, tab. U.

Rok	Na 1000 średniej ludności wypadało		
	wychodźców	immigrantów	czysta strata
1871—1880	3.43	0.67	2.76
1881—1890	8.05	1.02	7.03
1891—1900	5.00	1.60	3.40
1893—1902	4.40	1.61	2.79
1893	8.49	1.53	6.96
1894	2.76	2.15	0.61
1895	3.87	1.74	2.13
1896	3.96	1.58	2.38
1897	2.92	1.58	1.34
1898	2.71	1.58	1.13
1899	3.31	1.61	1.71
1900	4.04	1.57	2.47
1901	4.77	1.48	3.29
1902	7.15	1.31	5.84
1903	7.59	1.46	6.13

Jednak te daty są odosobnione i nie dadzą się oprzeć na szerszej międzynarodowej podstawie celem głębszego zbadania wzajemnego ścierania się tych dwu wręcz sobie przeciwnych prądów przenoszenia się ludności i oddziaływania wynikającej stąd wypadkowej na demograficzny układ kraju.

Statystyka państw europejskich również nie uwzględnia różnienia emigracji stałej od czasowej, a przecie wychodźstwo zarobkowe na sezonowe roboty stało się jednym z najcharakterystyczniejszych objawów obecnych stosunków gospodarczych i społecznych pewnych krajów. Tylko jedne Włochy uwzględniały powyższe dwa rodzaje nowoczesnej emigracji, jednak od roku 1904 zarzuciły ten podział, tłumacząc to jego niedokładnością¹⁾. O ile ten urzędowy powód nie odpowiada rzeczywistości, wyjaśnia w znacznej mierze dołączone graficzne przedstawienie rozwoju ludności włoskiej między rokiem 1876 a 1900. Wychodząc ze średniej ludności Włoch w r. 1876 w wysokości 27,462,800²⁾ mieszkańców, kreślimy dwie krzywe: jedna przedstawia wzrost ludności na podstawie rocznych

¹⁾ P. »Statistica della emigrazione italiana per l'estero negli anni 1904 e 1905« Roma 1906 — Introduzione.

²⁾ Według »Statistik des deutschen Reichs« B. 150 T. I. Berlin 1903 str. 363.

przyrostów naturalnych, pomniejszonych o roczną cyfrę całej emigracji, tak stałej, jak i czasowej, druga natomiast wskazuje rozwój ludności z uwzględnieniem tylko emigracji stałej. Jeżeli teraz porównamy obie te krzywe ze spisami ludności w r. 1881 i 1901, to widzimy, że pierwsza krzywa dąży w całkiem rozbieżnym kierunku od prostej, na której leżą wyniki obu spisów i że dochodzi w r. 1900 do niskiej cyfry ludności, wynoszącej około 29 milionów 540 tysięcy, kiedy spis, przeprowadzony z początkiem następnego roku, stwierdził we Włoszech 32,475,253 mieszkańców. Wykreślenie drugiej krzywej polegało na przypuszczeniu, że wychodźcy, zaliczeni przez włoską statystykę do czasowej emigracji, rzeczywiście z wędrowki wracają. Wskutek tego roczny przyrost naturalny ludności pomniejszono tylko o emigrację stałą, którą uważano za rzeczywistą stratę ludnościową. I ciekawa rzecz, że w ten sposób wykreślona krzywa biegnie równolegle ze spisami, zdążając ściśle do spisu ludności w roku 1900. Omawiana krzywa wykazuje w roku 1881 około 28 milionów 360 tysięcy mieszkańców, kiedy spis ludności z końca tegosamego roku stwierdza 28,459,628 osób, cała zatem różnica nie dochodzi nawet stu tysięcy. W roku 1900 krzywa dobiega do blisko 32 milionów 200 tysięcy, t. zn. że różnica między wynikiem graficznej krzywej, wychodzącej z ludności średniej, z uwzględnieniem tylko emigracji stałej, a spisem z początkiem następnego roku nie osiąga trzystu tysięcy. Różnica między cyfrą ludności w r. 1900 na podstawie krzywej, opartej na całej emigracji, a krzywą, uwzględniającą tylko stałe wychodźstwo, wynosi około 2 miliony 660 tysięcy; różnica między cyfrą, osiągniętą zapomocą pierwszej krzywej, a spisem ludności z 1901 roku osiąga przeszło 2 miliony 900 tysięcy, kiedy różnica między końcowym punktem drugiej krzywej, a wspomnianym spisem nie przenosi nawet 300 tysięcy. Te drobne różnice, nie przekraczające w roku 1881 stu, a w dwadzieścia lat potem trzystu tysięcy, tłumaczą się przedewszystkiem różnicą w czasie i dlatego na karb niedokładności, które się nigdy nie dadzą uniknąć przy tak ruchliwym przedmiocie badania, jak wędrowki, można poczytać tylko drobną cząstkę tej i tak stosunkowo nie zbyt wielkiej różnicy. Tem samem założenie, przyjęte przy kreśleniu krzywej na podstawie przyrostów naturalnych i emigracji stałej, że emigranci, zaliczeni do czasowych, w zasadzie do kraju istotnie wracają, okazuje się słuszne. Z tą jednak chwilą staje się widocznem, że włoska Jeneralna Dyrekcya statystyczna miała jakieś

inne przyczyny, a nie brak dokładności w dotyczących cyfrach, skoro z rokiem 1904 przestała w swych wydawnictwach rozróżniać wycho-
dźstwo stałe od czasowego. Obecnie jednak i tak już mało wykształ-
cona statystyka emigracyjna w państwach europejskich stała się ubo-
szą o jeden bardzo cenny szczegół i zamiast posunąć się naprzód,
cofnęła się z rokiem 1904 wstecz.

Różnica między biegiem krzywej rozwoju ludności włoskiej, wykreślonej przy uwzględnieniu wogóle całej emigracji, a krzywej, opartej tylko na wychodźstwie stałym, wskazuje, jak doniosłe znaczenie posiada powyższe rozróżnienie dla oceny wpływu emigracji na demograficzny ustrój ludności.

Nadzwyczaj ciekawem jest również rozłożenie wychodźstwa według miesięcy: emigracya stała z Włoch rozkłada się mniej więcej równomiernie na cały rok, najsilniej występuje w miesiącach granicznych, t. zn. u schyłku i na początku roku, środkowe dwa kwartały przedstawiają się ilościowo słabiej, jakkolwiek między poszczególnymi miesiącami różnice się wahają. Inaczej zarysowuje się przebieg wychodźstwa czasowego: najsilniejszym jest ono w pierwszym kwartale, wynosząc do 50% a nawet i więcej całego rocznego ruchu; w drugim kwartale ruch jest już znacznie słabszy, na drugie zaś półrocze przypada tylko mniej więcej czwarta część emigracyi rocznej.

Największym jest wychodźstwo tymczasowe w marcu i kwietniu, poczem zaczyna opadać, wykazując od czerwca do stycznia włącznie niewielkie wahania. Podobne czasowe rozłożenie emigracji czasowej tłumaczy się charakterem robót sezonowych, na które wychodźcy ciągną za granicę:

Na sto osób, emigrujących z Włoch na stałe, przypada:

[illegible]

Na sto osób, emigrujących z Włoch czasowo, przypada:

[illegible]

2. Ogólny obraz emigracji europejskiej ze szczególnem uwzględnieniem wychodźstwa z ziem polskich.

Emigracja z Europy w ostatnim ćwierćwieczu XIX stulecia wynosiła około 15 milionów. Fircks¹⁾ oblicza ją w okresie od 1821 roku do 1890 na 17 milionów 700 tysięcy, widać więc z tego, że główny rozwój wychodźstwa europejskiego przypada dopiero na drugą połowę XIX wieku. Emigracja z Włoch, Francji, Wielkiej Brytanii wraz z Irlandią, Niemiec, Austro-Węgier, Szwajcarii, Szwecji i Norwegii dochodzi²⁾ w latach 1876—1900 do 14,794.803 osób. Procentowy udział poszczególnych państw w tem wychodźstwie według dat europejskich publikacji statystycznych przedstawia się w następujący sposób:

Włochy	35.50%	Austria	4.56%
W. Brytania	33.87%	Węgry	3.19%
Niemcy	13.72%	Norwegia	2.27%
Szwecja	4.73%	Szwajcaria	1.01%

W poszczególnych pięcioleciach stosunek procentowy przedstawia się tak:

	1876/1880	1881/1885	1886/1890	1891/1895	1896/1900
Włochy	32.11	22.56	31.71	39.42	52.72
Francja	0.82	0.73	2.68	0.80	0.37
W. Brytania z Irlandią	41.87	37.83	36.18	30.07	26.08
Niemcy	12.64	24.04	13.30	12.38	4.32
Austria	3.01	2.92	3.82	5.41	7.33
Węgry	0.74	2.03	3.40	4.13	4.63
Szwajcaria	1.04	1.48	1.08	0.91	0.49
Szwecja	5.07	5.12	5.49	4.96	2.91
Norwegia	2.70	3.29	2.34	1.92	1.15

W omawianem dwudziestopięcioleciu zarysowują się wyraźnie dwa okresy: pierwszy od roku 1876—1890 i drugi od roku 1891

¹⁾ »Bevölkerungslehre und Bevölkerungsstatistik« Lipsk 1898 str. 183.

²⁾ Raz jeszcze należy zwrócić uwagę na poprzedni rozdział, gdyż w razie uwzględnienia w dotyczących urzędowych publikacjach w odpowiednich mierze także zarobkowego wychodźstwa do krajów europejskich stosunkowy udział niektórych państw (np. Austrii) przesunąłby się znacznie ku górze.

do 1900, w którym słabnie emigracja z Wielkiej Brytanii¹⁾, przodującej pierwszemu okresowi (z 37.95% na 27%), z Niemiec (z 17.43% na 8.70%), Szwecji (z 5.26% na 4.06%) i Norwegii (z 2.79% na 1.58%), a na pierwszy plan wysuwają się Włochy (z 28.16% na 46.47%) z równoczesnem podskokiem wychodźstwa z Austrii i Węgier. I tak z ogółu emigracji europejskiej przypada w stosunku procentowym na

	Włochy	Francję	W. Brytanię z Irlandią	Niemcy	Austrię	Węgry
1876—1890	28.16	1.55	37.95	17.43	3.30	2.33
1891—1900	46.47	0.60	27.00	8.70	6.42	4.44

	Szwajcaryę	Szwecję	Norwegię
1876—1890	1.23	5.26	2.79
1891—1900	0.73	4.06	1.58

Z tego wyemigrowało do Stanów Zjednoczonych północnej Ameryki (w okresie 1876—1900) 9,097.264 osób²⁾, t. zn. 56.86%, reszta przypada na Kanadę (przedewszystkiem angielską), południową Amerykę, częściowo na Australię i na wychodźstwo międzyeuropejskie, o ile to ostatnie jest zawarte w europejskich wykazach statystycznych.

Jeżeli porównamy daty statystyki emigracyjnej z cyfrową stratą wskutek wychodźstwa stwierdzoną w powyższych państwach na podstawie spisów ludności u zbiegu ubiegłego stulecia z obecnem, to uderzyć nas muszą pewne bardzo charakterystyczne rysy:

Państwo	Okres emigracji	Daty spisów	Liczba wychodźców	Strata ludności wskutek wędrowek na podstawie porównania spisów ³⁾
Włochy	1882—1900	{ 31/XII 1881 9/II 1901 }	4,572.591	— 2,517.462
Niemcy	1896—1900	{ 2/XII 1895 1/XII 1900 }	126 725	— 363.942
Austria	1890—1900	{ 31/XII 1890 31/XII 1900 }	390.776	— 398.441

¹⁾ W emigracji W. Brytanii rozstrzygające znaczenie posiada wychodźstwo irlandzkie.

²⁾ Według sprawozdań generalnego komisarza imigracyjnego w Stanach Zjednoczonych.

³⁾ P. Oester. Statistik B. LXIII. H. 1. Str. XXIX.

Państwo	Okres emigracji	Daty spisów	Strata ludności wskutek wędrowek na podstawie porównania spisów		
			Liczba wychodźców		
Węgry	1890—1900	{ 31/XII 1890 31/XII 1900 }	268.259	—	189.568
Szwajcarya	1888—1900	{ 1/XII 1888 1/XII 1900 }	68.568	+	79.998
Szwecya	1890—1900	{ 31/XII 1890 31/XII 1900 }	246.772	—	200.185
Norwegia	1890—1900	{ 31/XII 1890 31/XII 1900 }	96.125	—	63.969
W. Brytania (bez Irlandyi)	1891—1900	{ 6/IV 1891 1/IV 1901 }	1.281.873	—	107.510
Irlandya ¹ / _{IV}	1891— ³¹ / _{III} 1901	{ 6/IV 1891 1/IV 1901 }	430.993	—	446.831

Największa różnica występuje w Wielkiej Brytanii, dostarczając bijącego w oczy dowodu, że ruch podróży wyciska silnie piętno na angielskiej statystyce emigracyjnej, gdyż strata wskutek wędrowek na podstawie zestawienia spisów ludności zbliża się do cyfry emigrantów w ostatnim roku przed spisem z 1 kwietnia 1901, wynoszącej 122.920 osób. Tensam jednak system statystycznego ujęcia emigracji doprowadza do całkiem innych wyników w Irlandyi, gdzie czysto rachunkowy wynik spisów ludności odbiega od liczby emigrantów stosunkowo niewielką różnicą. Przyczyny należy szukać w wybitnie emigracyjnym charakterze Irlandyi, wskutek czego ruch podróży nie wywiera tam tak silnego wpływu, jak w Anglii z Walią i Szkocją. Prócz Irlandyi największa zgoda między cyfrą emigracji, a rachunkowo obliczoną stratą ludności pod wpływem wędrowek występuje w Austrii, głównie dlatego, że spis, przeprowadzany w zimie, zastał już w domu austriackich emigrantów, wychodzących na sezonowe roboty polne do sąsiednich krajów, emigracja zaś zamorska miała widocznie jeszcze charakter wybitnie stały. Już znacznie większe różnice występują w Niemczech, a bardzo wielkie we Włoszech. Co się jednak tyczy tych ostatnich, to podnieść należy, że różnice są wywołane silnem wychodźstwem czasowem, które w początkach lutego nie mogło się jeszcze silnie odbić na wynikach spisu. W każdym razie występuje w zestawieniu cyfr emigracji z obliczeniami na podstawie spisów cała niedostateczność i niedokładność ostatnich.

W pierwszym pięcioleciu obecnego stulecia (1901—1905)

emigracja z Europy osiągnęła blisko 5 milionów (4.997.946) osób, z tego zaś do samych Stanów Zjednoczonych wywędrowało 3.645.018 osób, t. zn. 72·93% ogółu wychodźstwa, a 40·07% immigracji europejskiej do północno-amerykańskiej Unii w całym ostatnim ćwierćwieczu XIX wieku. Widać z tego, że wychodźstwo z Europy bardzo szybko wzrastało, co oczywista odbijało się także ujemnie na naturalnym przyroście ludności. W braku zupełnych dat statystycznych o ruchu ludności w całym omawianym pięcioleciu musimy się ograniczyć do lat najbliższych wspomnianego okresu aż po rok 1903. Zmniejszenie nadwyżki urodzonych nad zmarłymi wynosi w latach 1899 do 1903 w Irlandyi 177·14, 331·61, 177·85 i 174·54%, we Włoszech 37·78, 57·53, 84·32, 80·79 i 95·56%, w Norwegii 21·99, 34·83, 38·66 i 59·66%, Anglii z Walią 25·21, 30·33, 29·43, 33·90 i 40·99%, w Austrii 17·84, 20·87, 22·88, 28·45, 36·08 (w 1904 roku 26·00)%, w Niemczech 3·06, 2·95, 2·58 i 3·46%¹⁾.

Jeżeli zestawimy daty europejskiej statystyki emigracyjnej²⁾ z zapisami immigracyjnych państw amerykańskich, to wystąpią bardzo poważne różnice, które tłumaczą się z jednej strony niedokładnością statystyki europejskiej, z drugiej zaś strony tem, że znaczna część immigrantów, należących do narodowości względnie państw europejskich, nie przybywa wprost z właściwej ojczyzny, lecz już to z kolonii i posiadłości, oddalonych od metropolii, już też z innych krajów immigracyjnych. I tak np. na 100 emigrantów z Hiszpanii do Stanów Zjednoczonych w latach 1885—1905 wypada w tym samym czasie 2604·5 immigrantów Hiszpanów, zapisanych przez statystykę immigracyjną. Pomijając już wielkie wady hiszpańskich wykazów, wystarczy przerzucić sprawozdania Jeneralnego Komisarza immigracyjnego Stanów Zjednoczonych, żeby dociec głównej przyczyny tak olbrzymich różnic. Statystyka amerykańska zlicza przede wszystkim razem Hiszpanów, przybywających nie tylko z samej Hiszpanii, lecz także z Balearów i Wysp Kanaryjskich, ponadto nie mała liczba Hiszpanów napływa do Stanów Zjednoczonych z Indyi zachodnich, państw południowo-amerykańskich itd.

Podobnie pewna część emigrantów żydowskich z ziem polskich i Rumunii zatrzymuje się w Anglii, a dopiero potem puszcza się

¹⁾ Statistica della emigrazione italiana par l'estero negli anni 1902 e 1903.

²⁾ Gdyby urzędowe publikacje uwzględniały włoskim wzorem emigrację sezonową kontynentalną, stosunkowy udział państw w wychodźstwie, podany na str. 62, (np. co do Austrii) uległby znacznej zmianie.

w dalszą drogę. Angielska statystyka obejmuje ich ogólną nazwę »Russians and Poles« i »Roumanians«, stwierdzając jednak wyraźnie, że są to głównie Żydzi ¹⁾. Przybyło tego rodzaju immigrantów do Wielkiej Brytanii w roku ²⁾ ³⁾

	1903	1904	1905
»Russians and Poles«	30.046	46.095	37.922
»Roumanians«	565	513	411

Mimowoli nasuwa się pytanie, czy w związku z tem nie pozostają pewne dziwne na oko różnice w zapiskach statystyki imigracyjnej Stanów Zjednoczonych. Mianowicie przybyło tam z Wielkiej Brytanii wraz z Irlandyą

	1901	1902	1903	1904	1905
Polaków	7	1	13	8	444
Rosyan	—	1	—	3	169
Żydów	110	55	420	819	14912

Gwałtowne podskoczenie cyfry przychodźców polskich, rosyjskich i żydowskich z Wielkiej Brytanii do Stanów Zjednoczonych w roku 1905 da się wytłómaczyć chyba tylko silnem wychodźstwem ludności żydowskiej z Rosyi i prawdopodobnie należy wymienionych wyżej Polaków i Rosyan doliczyć do ludności żydowskiej, będą to bowiem tacy, którzy podawali, jako kraj pochodzenia, Królestwo polskie względnie Rosyę, kiedy olbrzymia większość przyznała się wyraźnie do ludności żydowskiej. Zdaje się to potwierdzać także statystyka angielska, gdyż właśnie na rok przed tym skokiem w danych amerykańskich podniosła się silnie cyfra »Russians and Poles« przybyłych do Anglii (z 30.046 w 1903 na 46.095). Widocznie część Żydów rosyjskich po krótkim pobycie w Anglii dąży dalej do Stanów Zjednoczonych. Równocześnie jednak wynikałoby z powyższych dat, że ludność żydowska, pochodząca z rdzennej Anglii, przyznaje się w Ameryce przeważnie do narodowości angielskiej, gdyż dopiero napływ obcych żywiołów wywołał zasadniczą zmianę w statystycznych wykazach północnej Ameryki.

W ogólności różnice między statystyką wychodźczą państw europejskich, a statystyką imigracyjną krajów amerykańskich w latach 1885—1905 przedstawiają się w następujący sposób:

¹⁾ Copy of statistical tables relating to emigration and immigration etc. London 1906, str. 12.

²⁾ Ibid. str. 11.

³⁾ Por. także Dr Caro »Die Statistik der oesterr.-ung. und polnischen Auswanderung etc.« 1907 Zeitschrift für Volkswirtschaft etc. (po polsku w Czas. pr. i ekon.).

Na 100 emigrantów z	Przypada immigrantów według statystyki kraju imigracyjnego	
	do	
Hiszpanii	Stanów Zjednoczonych	2604·5
	Argentyny	137·16
	Uruguayu	202·58
	Brazylii	154·37
Portugalii	Stanów Zjednoczonych	68·89
Rosyi ¹⁾	Stanów Zjednoczonych	152·96
	Argentyny	150·24
Austro-Węgier	Stanów Zjednoczonych	134·88
	Brazylii	308·57
	Rzpltej de la Plata	450·65
Włoch	Stanów Zjednoczonych	94·5
	Argentyny	
	Brazylii	
	Uruguayu	
Niemiec	Kanady	177·5
	Argentyny	
	Brazylii	
	Stanów Zjednoczonych	
Danii	Argentyny	105·37
	Brazylii	
	Uruguayu i Kanady	
	Stanów Zjednoczonych	
Szwecyi	jak Dania	121·01
Norwegii	» »	95·69
Belgii	» »	116·74
Holandyi	» »	140·16
Szwajcaryi	Stanów Zjednoczonych	86·84
	Argentyny	151·59
	Uruguayu	344·62
	Brazylii	100·27
Wielkiej Brytanii	Stanów Zjednoczonych	70·94
	Argentyny i Brazylii	

¹⁾ Według statystyki portowej w Hamburgu i Bremie.

Wszędzie tam, gdzie kraje immigracyjne wykazują niższe cyfry, należy wnosić, że wychodźcy zmienili swój pierwotny zamiar i albo zwrócili się do innego kraju, albo też zatrzymali się po drodze w jakimś przejściowym punkcie.

Wśród nowoczesnej emigracji europejskiej wybitne stanowisko zajmuje wychodźstwo z ziem polskich¹⁾. Niestety brak w tym kierunku nawet tak niezupełnych dat statystycznych, jak te, które dotyczą wogóle emigracji z Europy. Chcąc rozmiary polskiego wychodźstwa poznać, trzeba sobie dopiero pomagać statystyką immigracyjną Stanów Zjednoczonych, niezbyt pewnymi wiadomościami z prywatnych źródeł i wreszcie wynikami spisów ludności.

Ciekawe daty zawiera spis północno-amerykański z roku 1900²⁾ co do wpływu małżeństw mieszanych na naturalizację Polaków w Ameryce. I tak

naturalizowało się na 100 Polaków w Stanach Zjednoczonych, których		
ojciec był	matka była	
Polakiem	Polką	43.50%
Polakiem	Amerykanką	99.19%
Amerykaninem	Polką	99.33%

Powyższe zestawienie wskazuje na wielkie niebezpieczeństwo, tkwiące w mieszanych małżeństwach dla utrzymania węzłów między emigrantami a krajem ojczystym.

Na podstawie spisów ludności, przeprowadzonych w ojczyźnie emigrantów, można oceniać polskie wychodźstwo tylko z pod zaboru austriackiego i pruskiego, gdyż z Królestwa Polskiego mamy wyłącznie daty z jednego spisu, przeprowadzonego w roku 1897.

W Galicji³⁾ przyrost naturalny wynosił w latach

1869—1880	1881—1890	1891—1900
+ 510,153	+ 710,240	+ 1,010,826

¹⁾ R. Dmowski (Wychodźstwo i osadnictwo Cz. I. Lwów 1900) oblicza na str. 41 zamorskie wychodźstwo polskie z 3 zaborów na blisko milion, z wychodźstwem czasowem i powrotnem na 1½ miliona. Por. także X. Kruski »Historia Polski w Ameryce«, wyd. w Milwaukee 1905.

²⁾ Census Reports, Volume 1, Population, Part I. Washington 1901.

³⁾ Oester. Statistik B. XXXII, H. 1. Str. VII i B. LXIII H. 1. Str. XIX.

t. zn. na 1000 miejscowej ludności rocznie

+ 8.52	+ 11.92	+ 15.30
--------	---------	---------

przybytek względnie ubytek ludności pod wpływem wędrowek stre-szcza się w następujących cyfrach:

1869—1880	1881—1890	1891—1900
+ 4.065	— 67.460	— 302,703

t. zn. na 1000 miejscowej ludności rocznie

+ 0.07	— 1.13	— 4.58
--------	--------	--------

czysty zaś roczny przyrost ludności wynosił w tym samym stosunku w latach

1869—1880	1881—1890	1891—1900
+ 8.59	+ 10.79	+ 10.72

Już nawet w czysto rachunkowym wyniku, wpływającym z porównania spisów ludności, występują zarysy przełomowych momentów w rozwoju galicyjskiej ludności. Do roku 1880 Galicya wykazuje jeszcze pewien drobny przybytek wskutek napływu ludności z poza granic kraju. Już jednak następne dziesięciolecie kończy się stratą, przenoszącą 60 tysięcy, która dochodzi w roku 1900 do poważnej cyfry 302,703. Wskutek tego czysty przyrost ludności mimo silnego przyrostu naturalnego nie podniósł się, lecz nawet nieco się obniżył z 10.79% w latach 1890—1900 na 10.72% w następnym dziesięcioleciu.

Najsilniejszy ubytek w stosunku do straty ludności całego kraju wskutek emigracji stwierdził spis z roku 1900 w następujących powiatach (nad 12‰):

Mielec	— 14.43‰
Myślenice	— 14.00 »
Ropczyce	— 13.96 »
Gorlice	— 13.46 »
Pilzno	— 12.93 »
Strzyżów	— 12.92 »
Kolbuszowa	— 12.36 »

Najmniejszy ubytek ludności w tym samym stosunku (poniżej 3‰) wykazały w dniu ostatniego spisu powiaty

Dolina	— 1.26‰
Trembowla	— 1.28 »

Kołomyja	— 1·82%
Sambor	— 2·04 »
Żydaczów	— 2·36 »
Kałusz	— 2·51 »
Tłumacz	— 2·65 »
Rawa ruska	— 2·75 »
Jarosław	— 2·77 »
Chrzanów	— 2·85 »

Najwyższy ubytek ludności wskutek emigracji według spisu ludności z roku 1900 wykazuje (pomijając powiat myślenicki) ta część kraju, która leży mniej więcej między Ropą, dorzeczem średniej i dolnej Wisłoki na zachodzie, a dorzeczem średniego Wisłoku i dolnego Sanu na wschodzie. Najśłabsza strata występuje we wschodnich powiatach i to tylko w południowej części na większym, bardziej zwartym, obszarze w dorzeczu Stryja, Bystrzycy i pewnej części dolnego Prutu, poza tem zaś spotyka się odosobniony, również w południowej części kraju położony, powiat samborski, we wschodniej powiat trembowelski, ku zachodowi Jarosław i Rawę ruską, a wreszcie na samym zachodnim krańcu Galicji jedyny powiat chrzanowski, wykazujący najwyższą stratę pośród tych powiatów, w których ubytek ludności wskutek wychodźstwa nie dochodzi nawet do 3%, cyfry krajowej.

W pruskim zaborze ubytek ludności wskutek wędrowek w latach 1895—1900 przedstawia się w następujących cyfrach:

Na 1000 średniej ludności	
Rej. Poznańska	— 15·66
» Bydgoska	— 10·43
Prow. Poznańska — 13·77	
» Gdańska	— 1·90
» Kwidzyńska	— 14·41
Prusy Zachodnie — 9·15	
» Wrocławska	— 3·94
» Lignicka	— 2·64
» Opolska	— 2·93
» Śląsk	— 3·23

W rejencji poznańskiej przyrost ludności w okresie 1900—1905 silnie się podniósł, mianowicie na 100 mieszkańców przyrost wynosił w latach

1885—1890	1890—1895	1895—1900	1900—1905
1·77	4·14	2·13	5·33

Ponieważ nadwyżka urodzonych nie doznała w ostatnim pięcioleciu zasadniczej zmiany, przeto przyczyny podniesienia się przyrostu ludności w rejencji poznańskiej należy szukać w wędrowkach¹⁾.

Daty z pod zaboru pruskiego nie dają ścisłego obrazu ubytku ludności polskiej wskutek wędrowek, ponieważ rozporządzone cyfry, dotyczące rozróżniania ludności według języka, są, jak dotąd, jeszcze nie wystarczające do badań porównawczych.

W pierwszym pięcioleciu wyemigrowało do Ameryki z Galicji według statystyki amerykańskiej

W roku	do Stanów Zjednoczonych ²⁾	do innych krajów ameryk. ³⁾	Razem ok.
1901	25.564	ok. 6.930	ok. 32.494
1902	41.615	» 8.870	» 50.585
1903	47.318	» 10.382	» 57.700
1904	39.658	» 8.729	» 48.387
1905	55.258	» 8.926	» 65.184

Przyjmując, że 50% Żydów austriackich³⁾, przybywających do Stanów Zjednoczonych, pochodzi z Galicji⁴⁾, można ocenić całą emigrację z Galicji⁵⁾ do Ameryki na

W roku	
1901	blisko 40.000 osób
1902	» 60.000 »
1903	» 70.000 »

¹⁾ Dr Karl Seutemann Die Hauptergebnisse der Volkszählung im Deutschen Reiche vom 1. Dezember 1905 w »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« F. III, B. 32, H. 1. (Jena 1906) str. 86.

²⁾ Polaków i Rusinów. Do wyższych cyfr dochodzi Dr Benis »Emigracja« ref. na IV Zjazd polskich prawników i ekon. w Czasop. prawn. i ek. Kraków, str. 13. R. VII.

³⁾ Do Stanów Zjednoczonych przybyło Żydów z Austrii:
w 1901 r. . . 13.006 w 1902 r. . . 12.848
w 1903 r. . . 18.759 w 1904 r. . . 20.211
w 1905 r. . . 17.352

⁴⁾ Przypuszczenie to potwierdza na str. 59 wydawnictwo p. t. »Die Juden in Oesterreich (Veröffentlichungen des Bureau für Statistik der Juden, Heft 4). Verlag Louis Lamm Berlin-Halensee 1908.

⁵⁾ Do wyższych cyfr dochodzi Dr Benis (op. cit.)

1904	blisko 60.000 »
1905	» 75.000 »

W stosunku do ogólnej cyfry¹⁾ wychodźstwa z Galicji w powyższym pięcioletnim okresie emigracja wynosiła w 1901 r. 13·13‰, w 1902 r. 19·67‰, w 1903 r. 22·94, w 1904 r. 19·67‰, w 1905 r. 24·59‰.

Emigracja z Austrii według Stat. Monatschrift NF. J. XI. z 9 i 10 str. 628 wynosiła w roku

1901	75.525 osób
1902	93.230 »
1903	110.091 »
1904	82.455 »
1905	124.800 »

czyli wychodźstwo galicyjskie przedstawiało w stosunku do całej emigracji austriackiej w roku

1901	52·96‰
1902	64·36‰
1903	63·58‰
1904	72·77‰
1905	60·09‰

Nadwyżka urodzonych nad zmarłymi wynosiła w Galicji w roku

1901	1902	1903	1904	1905
134.986 ²⁾	116.927 ²⁾	117.750 ²⁾	120.595 ³⁾	98.285 ⁴⁾

Obniżenie się nadwyżki urodzonych w roku 1902 zostało wywołane znacznym podskokiem liczby zgonów o 12·23⁵⁾, podobny objaw w roku 1905 wywołała zniżka cyfry żywo urodzonych

¹⁾ Spis ludności z roku 1900 wykazał w Galicji ubytek ludności izraelskiej wskutek wędrowek w wysokości 108.949 osób (— 14·11), kiedy dotycząca cyfra na całą Austrię wynosi — 104·758 (— 9·16).

²⁾ Według »Oesterreichische Statistik« B. LXXII H. 1, B. LXXIII, H. 3 B. LXXIX H. 1.

³⁾ Według »Statistische Monatschrift« NF. J. XI. (I, II i III) str. 141.

⁴⁾ Według »Statistische Monatschrift« NF. J. XII (III) str. 171.

⁵⁾ P. Oesterreichische Statistik B. LXXIII, H. 3. str. II.

z 322.526 w r. 1904 na 312.134¹⁾ i zwyżka zgonów z 201.931 w r. 1904 na 213.849¹⁾, a mianowicie na 1000 mieszkańców było w Galicji

W roku	Urodzeń ¹⁾	Zgonów ¹⁾
1904	43·45	26·65
1905	41·58	27·91

Odpowiednio do tego kształtuje się ujemny wpływ emigracji na przyrost naturalny ludności:

W roku	Na 100 nadwyżki urodzonych nad zmarłymi wypada emigrantów z Galicji ²⁾ do Ameryki
1901	29·63
1902	51·40
1903	60·69
1904	49·76
1905	76·28

Jak widać z powyższych cyfr, obniżający wpływ emigracji na rozwój naturalny ludności w Galicji był w powyższym pięcioleciu bardzo silny.

Jeżeli obecnie weźmiemy pod uwagę jedyne dokładniejsze daty, jakich dostarcza immigracyjna statystyka Stanów Zjednoczonych co do Polaków i Rusinów, to przybyło ich z Austrii w roku

	1901	1902	1903	1904	1905
Polaków . . .	20.288	34.082	37.499	30.243	50.785
Rusinów . . .	5.276	7.533	9.819	9.415	14.250

Powyższe cyfry, zestawione z naturalnym przyrostem ludności w Galicji, dają następujący wynik:

W roku	Na 100 nadwyżki urodzonych nad zmarłymi wypada wychodźców polskich z Galicji do Stanów Zjednoczonych	wychodźców ruskich
1901	15·03	4·39
1902	29·20	6·46
1903	31·85	8·34
1904	25·08	7·80
1905	51·65	14·50

Jednak w powyższym zestawieniu tkwi ta nieścisłość, że porównujemy emigrację ludności polskiej względnie ruskiej z przyro-

¹⁾ Statistische Monatschrift NF. J. XII (III) str. 171.

²⁾ Bez względu na wyznanie i narodowość.

stem naturalnym całej ludności galicyjskiej. Chcąc bowiem uzyskać podstawę do ocenienia wpływu emigracji tylko na rozwój ludności polskiej i ruskiej, trzeba by wziąć pod uwagę wyłącznie przyrost naturalny Polaków i Rusinów w Galicji w omawianych latach. Pod tym względem musimy się posługiwać cyframi przyrostu naturalnego ludności według wyznania, lecz, niestety, daty te zostały ogłoszone tylko za lata 1901 i 1902, gdyż już w wykazach, dotyczących ruchu ludności w Austrii za r. 1903¹⁾, powyższego zróżniczkowania więcej nie znajdujemy. Otóż emigracja galicyjskich Polaków i Rusinów do Stanów Zjednoczonych obniżyła nadwyżkę ludności wyznania rzymsko- i grecko-katolickiego w Galicji w 1901 roku o 20%, a w 1902 r. o 38%. Nadwyżka urodzeń nad zgonami ludności rzymsko-katolickiej wynosiła w 1901 roku + 65.633 osób, w 1902 roku + 59.740 osób, pierwszą obniżyła emigracja Polaków galicyjskich o 30%, drugą o 57%. Wychodźstwo Rusinów austriackich do Stanów Zjednoczonych zmniejszyło przyrost naturalny grecko-katolickiej ludności w Galicji w 1901 roku o 854%, w 1902 roku o 1565%. Z następnych trzech lat obniżenie przyrostu naturalnego ludności polskiej musiało być najsilniejsze w roku 1905, w którym emigracja Polaków z Austrii do Stanów Zjednoczonych podniosła się o 62·62% w porównaniu z poprzednim rokiem. W roku 1906 wychodźstwo ludności polskiej z Austrii do Unii północno-amerykańskiej obniża się o 6.982 osób, wykazując 43.803 imigrantów²⁾ wobec 50.785 w roku poprzednim, t. zn. spada o 12·75%. Za to jednak podnosi się liczba imigrantów ruskich z monarchii habsburskiej o 10 98% (na 15.689)³⁾. W roku 1907 wychodźstwo Polaków z Austrii podnosi się znów znacznie o 36% (na 59.719), liczba zaś Rusinów podskakuje także w dalszym ciągu i to o przeszło 51% (na 23.751)³⁾. Charakterystycznym jest właśnie ten znaczny wzrost galicyjskiego wychodźstwa tuż prawie przed przesileniem, które miało niebawem nastąpić.

Zestawiając emigrację Polaków do Stanów Zjednoczonych

¹⁾ Oesterreichische Statistik B. LXXIX, H. 1. Według urzędowego wyjaśnienia omawiane zróżniczkowanie miało opóźnić opracowanie i ogłaszanie materiałów.

²⁾ Annual Raport etc. za rok fisk. 1906 str. 19 i „Soziale Rundschau“ J. VIII, Nr. 2, Wien 1907, str. 235.

³⁾ Annual Raport etc. za rok fisk. 1907, str. 19.

i — o ile to jest możliwe — do Argentyny, Brazylii, Paragwaju i Nowej Zelandyi, można przyjąć mniej więcej następujące cyfry:

Emigranci polscy	1901	1902	1903	1904	1905
Z Rosyi	24.000	34.000	40.000	33.000	53.000
Z Niemiec	2.000	3.500	5.500	5.000	4.500
Z Austrii	22.800	38.100	42.000	34.000	54.300
Razem	48.800	75.600	87.500	72.000	111.800

Na ogół przybyło do wymienionych krajów w pierwszym pięcioleciu bieżącego stulecia około 400.000 Polaków. Do całej emigracji w wymienionym okresie wychodźstwo poszczególnych lat przedstawia się w następującym stosunku:

w 1901 roku	12·33%
w 1902 »	19·11 »
w 1903 »	22·11 »
w 1904 »	18·20 »
w 1905 »	28·25 »

Wynika stąd, że emigracja polska rozwijała się w latach 1901 do 1905 naogół w kierunku zwykłym. Wyjątek stanowi rok 1904, lecz zaraz w następnym roku podnosi się emigracja do najwyższej cyfry w całym okresie.

Jeżeli się uwzględni zabory, to wychodźstwo polskie przedstawiałoby się w następujący sposób¹⁾:

Na 100 polskich emigrantów wypada w roku					
	1901	1902	1903	1904	1905
Wychodźców pol. z Rosyi	49·18	44·98	45·70	45·83	47·41
» » z Niemiec	4·10	4·66	6·30	6·95	4·02
» » z Austrii	46·72	50·36	48·—	47·22	48·57

Uderza w tem zestawieniu niestosunkowo wielka różnica między zaborem niemieckim z jednej, a austriackim i rosyjskim z drugiej strony. Emigracja Polaków z Niemiec postępuje równolegle z rozwojem całego wychodźstwa niemieckiego, a to widocznie pod wpływem ogólnego ukształtowania się stosunków gospodarczych i społecznych w krajach Rzeszy niemieckiej. Prawie cała emigracja polska obejmuje zabór rosyjski i austriacki, rozdzielając się na oba niemal równomiernie. Z początkiem okresu wychodźstwo polskie z Rosyi zajmuje liczebnie pierwsze miejsce, lecz zaraz w roku 1902 na-

¹⁾ P. dołączoną tablicę graf. D.

stępuje przełom, ziemie polskie pod zaborem austriackim wysuwają się na czoło przy równoczesnej zniżce emigracji z Rosyi. Następne lata nie wykazują już więcej tak silnych wahań jak rok 1902, jednak zabór austriacki przoduje odtąd emigracji z ziem polskich pod względem ilościowego nasilenia.

Natomiast bieżące pięciolecie zaczyna się znów przewagą wychodźstwa polskiego z pod zaboru rosyjskiego, co widać choćby już tylko z dat, podanych przez północno-amerykańskiego komisarza emigracyjnego, według którego przybyło do Stanów Zjednoczonych Polaków

	1906	1907	1908
z Rosyi	46.204	73.122	37.947
z Austrii	43.803	59.719	26.423
z Niemiec	4.108	3.888	2.323

Poza tem naliczono w 1906 roku 249, w roku następnym 820, w 1908 roku 1.057 Polaków z angielskich posiadłości w północnej Ameryce. Ogółem przybyło do Stanów Zjednoczonych Polaków w 1906 roku 95.835, w 1907 roku 138.033, w 1908 roku 68.105. Uderzającym jest dalsze obniżanie się polskiego wychodźstwa z pod zaboru pruskiego.

Chcąc ocenić wpływ emigracji na przyrost naturalny ludności polskiej w trzech zaborach, napotyka się na poważne trudności. W Niemczech można wziąć pod uwagę tylko daty, odnoszące się do prowincyi, należących do dawnej Rzeczypospolitej polskiej bez wyłączenia ludności niepolskiej, gdyż dotyczące niemieckie publikacje statystyczne nie zawierają różniczkowania według narodowości. Co się tyczy Królestwa Polskiego, to w wydawnictwach warszawskiego Komitetu statystycznego zostały ogłoszone daty o naturalnym przyroście ludności tylko za rok 1890 i 1905¹⁾, trzeba zatem było uciekać się znów do działań rachunkowych, by uzyskać cyfrę nadwyżki urodzonych nad zmarłymi za lata 1901—1904. Wreszcie co do Galicji wzięto pod uwagę przyrosty naturalne całej ludności, jako daty, oparte na rzeczywistych podstawach, gdyż przy kombinacji według wyznania trzebaby się było po roku 1902 znowu posilkować obliczaniem. Na tej podstawie można otrzymać oczywista tylko przybliżone wartości, podług których emigracja polska obniżałaby nadwyżkę urodzonych w następującym stosunku:

¹⁾ Труды, Выпуск XXIV (Warszawa 1906) str. 10 i następne.

Na 100 nadwyżki urodzonych wypada polskich emigrantów do Stanów Zj., Argentyny, Brazylii, Paragwaju i N. Zelandyi

	1901	1902	1903	1904	1905
z Rosyi	14.86	20.71	23.97	19.46	30.55
z Niemiec	1.56	2.55	4.61	3.89	3.46
z Austrii	16.89	32.58	35.67	28.19	55.24

Najsilniejsze obniżenie nadwyżki urodzonych przez wychodźstwo występuje w Galicji (między 16.89 a 55.24‰), znacznie słabiej występuje ono w Królestwie polskim. Do roku 1903 włącznie we wszystkich trzech zaborach wzrasta ujemny wpływ emigracji na naturalny przyrost ludności; rok 1904 wykazuje przełom, w następnym zaś roku wpływ ten wraz ze wzrostem wychodźstwa podnosi się w Królestwie Polskiem i w Galicji, kiedy w zaborze pruskim objawia dalszą dążność ku zniżce.

Przy badaniu wpływu emigracji na przyrost naturalny ludności należy wziąć pod uwagę ten bardzo ważny szczegół, że obniżanie nadwyżki urodzonych przez wychodźstwo nie oznacza bynajmniej stanowczej straty dla ludności, pozostałej w kraju, ponieważ część emigrantów wraca po pewnym czasie do ojczyzny. Jakkolwiek powrót z wędrówki ma wielkie znaczenie dla poznania wpływu, wywieranego przez wychodźstwo na ukształtowanie ludnościowe, ekonomiczne i społeczne kraju rodzinnego emigrantów, to mimo to niema dotąd ścisłych w tym względzie danych w żadnym z państw europejskich, a tem mniej nie znamy ich, o ile się rozchodzi o emigrację polską. Szczupła garść zapisków statystyki amerykańskiej nie pozwala wyrobić sobie ani w części należytego obrazu omawianego ruchu, przy czem i tego również z oka spuszczać nie można, że w Stanach Zjednoczonych zapisuje się tych, którzy do Ameryki po raz wtóry przybywają. Wskutek tego amerykańskie daty nie tylko są niezupełne, lecz nadto przedstawiają materiał, wystarczający zaledwie do wnioskowania pośredniego *sui generis* o ruchu powrotnym z emigracji.

Na 100 Polaków, przybyłych do Stanów Zjednoczonych w latach

	1901	1902	1903	1904	1905
było już w Stanach Zjedn. . .	5.33	3.84	3.33	5.37	9.00

Na 100 Rusinów, przybyłych do Stanów Zjednoczonych w latach

	1901	1902	1903	1904	1905
było już w Stanach Zjedn. . .	9.63	7.98	8.06	10.81	15.46

W emigracji polskiej uderza podnoszenie się cyfry przybywających ponownie do Ameryki w ostatnich dwu latach omawianego okresu, zwłaszcza charakterystyczną jest wyżka w roku 1905, postępująca równolegle z wybitnym podniesieniem się liczby polskich wychodźców.

Nie mniej ciekawym jest znacznie wyższy procent wracających do Stanów Zjednoczonych po stronie ludności ruskiej, niż polskiej, zwłaszcza, gdy odnośne daty zestawimy z rozłożeniem obu tych grup według płci:

W roku	Było kobiet na 100 wychodźców	
	polskich	ruskich
1901	32.18	26.19
1902	27.65	22.53
1903	28.36	21.82
1904	33.76	28.02
1905	29.20	25.24

Liczba emigrujących kobiet jest wyższa wśród polskich wychodźców, gdyż najwyższy udział kobiet w emigracji ludności ruskiej w tym okresie (28.02% w r. 1904) jest zaledwie o 0.37 wyższy od najniższego po stronie ludności polskiej (27.65% w 1902 r.).

Zupełnie podobny stosunek występuje także w emigracji dzieci i nieletnich do lat 14:

W roku	Na 100 wychodźców było dzieci i nieletnich do lat 14	
	polskich	ruskich
1901	10.35	4.77
1902	8.60	3.98
1903	9.43	4.74
1904	11.98	5.72
1905	9.63	4.57

Tu różnice są nawet jeszcze większe, bo najwyższy stosunek dzieci i nieletnich wśród emigrantów ruskich (5.72 w 1904 r.) jest o 2.88 niższy od najmniejszego (8.60 w 1902 roku) po stronie polskiej.

Jeżeli się przytem uwzględni, że z wyjątkiem emigracji ruskiej

w r. 1903 występuje w całym pięcioleciu łączność między wzrostem względnie zniżką emigracji kobiet i nieletnich niżej lat 14, to trzeba przypuścić, że obie te grupy wychodźców mogą służyć za pewną miarę wychodźstwa w związkach rodzinnych. Widać to także w grupie emigrantów w wieku od lat 14 do 44, z których wypada

W roku	Na 100 emigrantów	
	polskich	ruskich
1901	86.90	91.71
1902	88.89	92.87
1903	88.20	92.29
1904	85.45	91.55
1905	87.78	92.04

Stosunek po stronie emigracji polskiej przedstawia się nieco gorzej wskutek silniejszego przesunięcia ku grupie niżej 14 roku życia. Ciekawem jednak jest to zjawisko, że z silnym podskokiem liczby emigrantów polskich w roku 1905 spada udział kobiet (z 33.76% w 1904 r. na 29.20%) i nieletnich do lat 14 (z 11.98% w 1904 r. na 9.63%) przy równoczesnej wyżce wychodźców, przybywających ponownie do Stanów Zjednoczonych (z 5.37% w 1904 roku na 9%). Wskazywałoby to na zwiększanie się emigracji jednostkowej, czasowej i powrotnej. I prawdopodobnie wybitnie silny wzrost emigracji w roku 1905 wiąże się z tem jak najściślej, obejmując w sobie obok nowych jednostek także starych emigrantów, śpieszących za morze po świeży grosz, by z nim następnie powrócić do kraju¹⁾. Zdają się o tem świadczyć także następne lata: w r. 1906 emigracja polska wprawdzie spada, lecz równocześnie obniża się także liczba przybywających ponownie do Stanów Zjednoczonych (z 9 na 5.99%). Stosunek płci żeńskiej nieco się podnosi (z 29.30 na 30.70%), gdy cyfra nieletnich do lat 14 wykazuje niemal równowagę (drobna zniżka z 9.63 na 9.33). Widać zatem, że na emigrację dążą coraz nowe żywioły, wśród nich zaś zdaje się być także pewna, choć niewielka, liczba kobiet, emigrujących samoistnie, zazwyczaj pod wpływem krewnych, którzy już dawniej wyemigrowali, co zresztą jest wiadome także z innych źródeł. W następstwie tego w rozwoju procesu, oznaczającego przeje-

¹⁾ Silny powrót w r. 1908 był wywołany przesileniem w Stanach Zjednoczonych i nie może służyć za miarę do oceny normalnych objawów.

ście z wychodźstwa rodzinnego do jednostkowego, daje się spostrzedz pewien zastój. Za to rok 1907 nosi na sobie już całkiem wyraźne cechy dalszej ewolucji we wspomnianym kierunku. Wychodźstwo wzrasta (z 95.835 na 138.033), równocześnie jednak obniża się silnie cyfra emigracji powtórnej (z 5.99 na 2.94‰), tudzież doznają zniżki liczby emigrujących kobiet (z 30.70 na 27.04‰) i nieletnich do lat 14 (z 9.33 na 6.95‰). Jest w tem dowód, że rosnące wychodźstwo porwało z sobą wiele nowych żywiołów, wśród których przeważała płeć męska, idąca na emigrację coraz liczniej jednostkowo.

W roku 1908 wskutek przesilenia ekonomicznego w Stanach Zjednoczonych liczba emigrantów polskich spada znacznie (z 138,033) na 68.105 osób z równoczesnym podniesieniem się liczby emigrujących kobiet (na 35.88‰) i nieletnich niżej lat 14 (na 11.48‰). Również podnosi się nieco wychodźstwo powtórne (na 3.53‰).

Wychodźstwo ruskie z lat 1906 i 1907 przedstawia się ze względu na swój charakter coraz więcej jednostkowy, jako dalszy ciąg pierwszego pięciolecia bieżącego stulecia: emigracja rośnie z roku na rok, a równocześnie spada cyfra emigrujących ponownie (1906 r. 9.74, 1907 r. 9.68), obniża się dalej liczba kobiet (1906 r. 24.27, 1907 r. 23.38‰) i nieletnich niżej lat 14 (1906 r. 3.64, 1907 r. 3.03‰). W roku 1908 występują tesame objawy, co po stronie polskiego wychodźstwa: emigracja się zmniejsza (z 16.807) na 12.361, równocześnie zaś podnosi się silnie cyfra emigrujących kobiet (na 45.40‰) i nieletnich niżej lat 14 (na 5.57‰). Tylko cyfra powtórnej emigracji obniża się w dalszym ciągu z 9.68‰ na 5.41‰.

W zróżniczkowaniu emigrantów polskich i ruskich według zawodów występuje, jako liczebnie najsilniejsza, grupa »robotników rolnych, fabrycznych i wyrobników«, wynosząca wśród Polaków 60.26 do 77.01‰, wśród Rusinów 69.03 do 89.08‰ ogółu wychodźców. Drugie miejsce zajmują osoby bez zajęcia, do których zalicza statystyka północno-amerykańska także kobiety i dzieci do lat 14. I właśnie ta grupa służyć może na poparcie zaznaczonego już spostrzeżenia, że emigracja polska do Stanów Zjednoczonych w okresie 1901—1905 miała wybitniejszy charakter wychodźstwa rodzinnego w porównaniu z ruską, bo ze 100 emigrantów polskich w latach 1901—1905 przypadało na omawianą grupę 35.53, 20.69, 19.35, 21.89 i 17.89‰, kiedy ze 100 ruskich tylko 29.79, 14.86, 9.18, 11.58 i 9.72‰. Z drugiej jednak strony tutaj również wystę-

puje po stronie polskiej w r. 1905 zniżka przy równoczesnym podniesieniu się ogólnej liczby emigrantów, co zdaje się wskazywać na silniejszą emigrację jednostkową i zarobkową. Dowodzi tego jeszcze wyraźniej rok 1907, w którym mimo

	W roku	Posiadało wyższe wykształcenie	czyli na 100 osób	Rzemieślników było	na 100 osób	Robotników rolnych, fabrycznych i wyrobników	na 100 osób	Bez zajęcia (w tem kobiety i dzieci do 14 lat)	na 100 osób	Ogółem
P o l a c y	1901	39	0.09	1797	4.12	26.285	60.26	15.496	35.53	43617
	1902	41	0.06	2971	4.27	52.198	74.98	14.410	20.69	69620
	1903	50	0.06	3715	4.51	62.646	76.08	15.932	19.35	82343
	1904	136	0.20	3811	5.62	48.981	72.29	14.829	21.89	67757
	1905	160	0.16	5056	4.92	78.889	77.01	18.332	17.89	102437
R u s i n i	1901	1	0.01	62	1.17	3.650	69.03	1.575	29.79	5288
	1902	4	0.05	97	1.04	6.317	83.85	1.115	14.86	7533
	1903	6	0.06	165	1.68	8.768	89.08	904	9.18	9843
	1904	9	0.10	191	1.99	8.281	86.33	1.111	11.58	9592
	1905	7	0.05	205	1.42	12.854	88.81	1.407	9.72	14473

ponownego wzrostu polskiego wychodźstwa do Stanów Zjednoczonych omawiana grupa obniża się do 15.80‰. Tensam objaw występuje w dalszym ciągu także po stronie ruskiej (1906 r. 8.35‰, 1907 r. 7.86‰).

Rzemieślnicy dochodzą wśród polskich wychodźców do najwyższej cyfry 5.62‰ w roku 1904, wśród Rusinów nie osiągają nawet 2‰. Na osoby z wyższym wykształceniem wypada na 100 polskich emigrantów zaledwie 0.06 do 0.20, na 100 ruskich 0.01 do 0.10. Widać z tego, że polska i ruska emigracja do Ameryki pół-

nocnej jest przeważnie wychodźstwem ludności wiejskiej, szukającej w Stanach Zjednoczonych zarobku przedewszystkiem w charakterze wyrobników i posługaczy, częściowo przy robotach ziemnych, rolnych, lub przemysłowych.

Pod względem oświaty emigracja polska i ruska do Stanów Zjednoczonych przedstawia następujący obraz:

W roku	Na 100 wychodźców nad 14 rok życia			
	polskich		ruskich	
	nie umie ani czytać ani pisać	umie tylko czytać	nie umie ani czytać ani pisać	umie tylko czytać
1901	35·14	2·38	52·31	0·89
1902	36·57	1·86	49·17	0·67
1903	30·35	1·76	49·01	0·42
1904	33·29	2·49	57·98	0·89
1905	35·93	3·80	61·63	0·01

Uderzającą jest różnica między ludnością polską i ruską. Pierwsza wysyła na emigrację żywiły przeważnie oświecone, bo około 2/3 ogółu emigracji polskiej składa się z jednostek, umiejących czytać i pisać lub przynajmniej czytać. Po stronie ruskiej stan rzeczy przedstawia się niemal wprost odwrotnie, gdyż liczba analfabetów w roku 1905 dochodzi aż do 61·63%! Przy tem należy zwrócić uwagę i na to, że po stronie emigrantów ruskich prawie niema półanalfabetów, kiedy wśród emigrantów polskich dochodzą oni w roku 1905 prawie do 4%. Bardzo charakterystycznym zjawiskiem jest podniesienie się cyfry analfabetów wśród wychodźców polskich i ruskich w r. 1905, odznaczającym się silną zwyczają emigracji. Zdawałoby się to wskazywać na to, że kulturniejsze żywiły pociągnęły za sobą mniej oświecone jednostki, które okazują widocznie większą gorączkę emigracyjną i wpływają w ten sposób na silny wzrost liczby emigrantów. Również w r. 1907 wraz ze wzmożeniem się wychodźstwa podnosi się liczba analfabetów wśród Polaków do 36·11% (kiedy w roku 1906 z obniżeniem się emigracji spadła cyfra analfabetów do 31·22%). Pośród Rusinów także w latach 1906 i 1907 cyfra analfabetów utrzymuje się w wysokości ponad 50% (53·78 względnie 53·70%). Natomiast w r. 1908 równolegle z obniżeniem się wychodźstwa spada liczba analfabetów tak po stronie wychodźców polskich (na 34·34%), jak ruskich (48·85%).

Obok emigracji zamorskiej rozwija się w obecnych czasach

wychodźstwo sezonowe między krajami europejskimi. Daty statystyczne grzeszą pod tym względem jeszcze większą niedokładnością, aniżeli w dziedzinie wychodźstwa zamorskiego. Prócz jednych Włoch, z których mieliśmy jeszcze do niedawna pewne daty, spotyka się zresztą tylko mniej lub więcej niedokładne szacowania. Co się tyczy emigracji sezonowej z ziem polskich, to należy odróżnić zabór niemiecki od austriackiego i rosyjskiego. Z ziem polskich w Niemczech wychodzą wędrowni przeważnie do zachodnich i południowych krajów cesarstwa niemieckiego w poszukiwaniu zarobku w tamtejszym przemyśle. Są to zatem wędrowni wewnętrzni ze względu na obszar państwa niemieckiego, celem zaś ich przedewszystkiem prowincja nadreńska, Westfalia i Saksonia¹⁾.

Zupełnie inne cechy posiada wychodźstwo sezonowe z ziem polskich w zaborze austriackim i rosyjskim, przekraczające granice państwa, by rozlać się potem na obszarze państwa niemieckiego i sięgnąć dalej na północ, ku Danii i przez morze do południowej Szwecji, w ostatnich zaś czasach częściowo także do Francji i Szwajcarii. Występuje tu także do pewnego stopnia ruch ludności między poszczególnymi zaborami ze wschodu na zachód, gdyż w ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim występują te same objawy na rynku pracy, co i w innych prowincjach, a wynikające stąd niedostatki pokrywa się przedewszystkiem robotnikiem z Galicji i Królestwa polskiego. Obok tego Galicja staje się coraz bardziej szlakiem dla obieżysasów z Królestwa, którzy dopiero przez Oświęcim i Mysłowice dążą za pracą dalej na zachód.

Wychodźstwo obejmuje dotąd przedewszystkiem ludność rolną, dążącą na roboty polne, jakkolwiek w ostatnich latach wzrasta także wyjazd do kopalń i fabryk niemieckich. Warszawski Komitet statystyczny²⁾ podaje na podstawie wykazów, sporządzanych przez urzędy gminne, następujące dane o emigrantach sezonowych z Królestwa polskiego do Niemiec:

¹⁾ P. Dr. Kazimierz Rakowski »Wychodźcy polscy w Niemczech« ref. na IV Zjeździe polskich prawników i ekonomistów w Krakowie w r. 1906, druk. w »Czasop. prawn. i ekon.«, tudzież p. »Statistik des deutschen Reiches« B. 150. I B. P. także wstecz str. 15.

²⁾ Труды, В. XXII. P. także Bohdan Wasiutyński »Ruch wychodźczy z Królestwa polskiego« ref. na IV Zjeździe pol. prawn. i ekonomistów w 1906 roku, druk. w »Czasop. prawn. i ekon.«.

W roku	Wywędrowało do Niemiec
1901	139.664
1902	135.657
1903	141.731
1904	137.701

Trudno sprawdzić, o ile powyższe daty są prawdziwe, w każdym razie należało je podać, jako pochodzące z jedyne go urzędowego źródła.

Co się tyczy wychodźstwa sezonowego z Galicji, to wszelkie dotąd przeprowadzone szacowania opierały się w braku dokładniejszych dat urzędowych głównie na prywatnych informacjach. Nie można się zatem dziwić, że w wynikach wystąpiły bardzo wielkie różnice¹⁾. I tak np. prezes biura pośrednictwa pracy we wrocławskiej Izbie rolniczej p. W. Rimmer²⁾ liczył wychodźców sezonowych z Galicji w r. 1900 na 80—90.000 głów, kiedy prof. Dr Pilat³⁾ doszedł tylko do cyfry 40.000 osób. Dr Benis⁴⁾ oblicza emigrację sezonową z Galicji na zwyż 100.000 rocznie. To ostatnie szacowanie zdaje się jeszcze najwięcej odpowiadać rzeczywistości. Według zapiszków władz granicznych wyjechało przez Oświęcim i Szczakowę, na roboty za granicę od stycznia do końca maja 1907 roku 121.930 a w roku 1908 od stycznia do końca października 124.048 galicyjskich wychodźców. Jednak zestawienia wykazów o emigracji sezonowej z cyframi wychodźców do Ameryki, zapisanemi na galicyjskich stacyach granicznych, nasuwają pewne wątpliwości, czy w liczbie robotników sezonowych nie mieści się część emigrantów amerykańskich. Sądząc po wynikach statystyki immigracyjnej Stanów Zjednoczonych, trzeba by przyjąć, że błąd jest znaczny, a w takim razie znowu pozostała ilość wychodźców sezonowych byłaby za mała. W tym ostatnim wypadku należałoby znowu przypuścić, że

¹⁾ Prof. Dr. Sombart podaje liczbę polskich immigrantów w Niemczech na 98.000, p. Schriften des Vereins für Sozialpolitik CXIII (Leipzig 1904) str. 127.

²⁾ P. Dr Buzek »Das Auswanderungsproblem und die Regelung des Auswanderungswesens in Oesterreich« w »Zeitschrift für Volksw., Sozialpol. und Verwaltung« X B. H. V—VI, str. 483.

³⁾ »Wychodźstwo robotników rolnych za zarobkiem do Niemiec« Lwów, 1900 rok.

⁴⁾ »Emigracja« ref. na IV Zjeździe prawników i ekon. polskich w Krakowie w 1906 r., druk. w »Czasop. prawn. i ekon.« R. VII, str. 6.

pewna część uchodzi z pod ujęcia, co zwłaszcza np. w Szczakowej wskutek nieodpowiednich połączeń kolejowych jest wprost nieuniknione. Wreszcie i o tem pamiętać trzeba, że w cyfrze tych emigrantów mieszczą się także liczni wychodźcy z Królestwa polskiego, wędrujący do Prus przez Galicję. Nie spuszczając z oka powyższych zastrzeżeń, co do dokładności wykazów granicznych, przyjrzymy się bliżej zawartym w nich danym.

Z ogólnej cyfry wychodźców w r. 1907 w wysokości 121.930 osob przypadało na miesiąc

styczeń	5·25%
luty	10·37%
marzec	46·78%
kwiecień	28·01%
maj	9·59%

Najsilniejszym był ruch w marcu, bo wynosił prawie połowę całej emigracji sezonowej w pierwszych pięciu miesiącach, kiedy w maju występuje już poważna zniżka, zdążająca ku napięciu z początkiem roku. Również czasowe wychodźstwo z Włoch wykazuje najwyższe napięcie w marcu i kwietniu, mamy zatem w obu wypadkach do czynienia z tym samym objawem, co się tłumaczy charakterem robót, do których spieszą wychodźcy.

Rok 1908 wykazuje pewne zboczenia od zwykłego rozwoju wychodźstwa sezonowego według miesięcy, ponieważ ludność zaczęła w tym roku znacznie wcześniej wychodzić za granicę. Wskutek tego już styczeń osiągnął 12·36%, a luty 14·96% ogólnej cyfry (do końca października w wysokości 124.048 osób), co w porównaniu z poprzednim rokiem wpłynęło na względne obniżenie cyfry w marcu (32·70%) i kwietniu (10·42%). Wychodźstwo sezonowe (przez stacje graniczne Oświęcim i Szczakowę) w pierwszych 5 miesiącach 1908 osiągnęło 84·63% ogólnej cyfry (do końca października). Przy sposobności trzeba zaznaczyć, że w roku 1908 rozpoczęło się na większą skalę wychodźstwo zarobkowe do Czech, Śląska i Moraw¹⁾. Rozmiary tego ruchu nie są oczywiście ujęte w powyższych zapiskach władz granicznych.

¹⁾ P. artykuł Dr K. W. Kumanieckiego »Vom Kreisarbeitsamte in Krakau«, tudzież artykuł K. Kominka »Über die Vermittlung landwirtschaftlicher Saisonarbeiter aus Galizien«, ogłoszone w »Arbeitsnachweis« Dezemberheft 1908 (Nr. 8), wyd. w Opawie.

W pierwszych pięciu miesiącach 1907 roku największe wychodźstwo sezonowe wykazują według zapisków władz granicznych powiaty

Tarnobrzeg	7·61%	} całej emigracji
Jarosław	5·81%	
Nisko	5·64%	

Wszystkie te 3 powiaty razem przedstawiają 19·05% całego wychodźstwa. Najślabszy ruch objawia się w powiatach Nadwórna (0·12%), Rudki (0·28%) i Pilzno (0·32%), dających razem zaledwie 0·72% ogółu wychodźców.

Z przytoczonych dat można wnioskować, że obecnie wychodźstwo sezonowe z Galicji i z Królestwa polskiego poza granice Austrii względnie Rosji jest mniej więcej równie silnie, dochodząc w każdym z tych krajów do 130—150 tysięcy rocznie, czyli razem można przyjąć cyfrę około 300 000.

Tak zw. obieżysasi dążą obecnie nie tylko do Prus¹⁾, lecz idą coraz liczniej do Danii, a także do Szwecji, głównie do plantacji buraków. W roku 1908 miały miejsce pierwsze próby wychodźstwa zarobkowego do Francji. Dania zatrudnia w bardzo znacznej mierze dziewczęta galicyjskie. Według informacji, udzielonych piszącemu przez reprezentanta Izby rolniczej w Kopenhadze, p. Ch. Kongsteda, na wyspie Looland pracuje w czasie sezonu około 3 000 dziewcząt z Galicji²⁾.

Emigracja sezonowa ma zasadniczo charakter wychodźstwa jednostkowego, jeżeli zaś czasem wydarza się emigracja w związku rodzinnym, to wpływają na to wyjątkowo korzystne warunki, pozwalające lepiej wyzyskać zdolność do zarobkowania, tkwiącą w członkach rodziny, dla podniesienia jej przeciętnego dochodu. Często trafia się w partyi rodzina, której ojciec spełnia obowiązki t. zw. przodownika, matka zaś zajmuje się gotowaniem i praniem, kiedy

¹⁾ Dr Stojentin podaje cyfrę zagranicznych robotników rolnych wogóle, zapośredniczonych w r. 1905 do pracy w Niemczech przez tamtejsze rolnicze biura pośrednictwa pracy, na 55 000 (*Landwirtschaftliche Arbeitsämter*, ogł. w *Landarbeit und Kleinbesitz* von Dr R. Ehrenberg, H. 2/3 Rostock i M. 1907, str. 154).

²⁾ P. artykuł Dr K. W. Kumanieckiego p. t. »W sprawie bojkotu junkrów pruskich« w *»Polskim Przeglądzie Emigracyjnym«*, wyd. we Lwowie, Nr. 5. z roku 1908 (z powodu ankiety, ogłoszonej przez P. P. E.).

dzieci pracują razem z innymi robotnikami. W emigracji sezonowej uczestniczą ludzie w sile wieku płci obojga, lecz pod tym względem nie rozporządzamy żadnymi bliższymi datami.

Emigracja z Europy rozwijała się od zachodu i północy, postępując z jednej strony ku półwyspowi Apenińskiemu, z drugiej zaś ku ziemiom polskim. I dziś, gdy ten ruch już się do pewnego stopnia przetrwał na obszarze dawnej Rzeczypospolitej, gdy przybrał pewne stałe formy, wydeptał sobie drogi, stracił objawy chwilowej gorączki i stał się świadomym odruchem ludności, dziś postępuje on dalej z żywiołową siłą ku południowemu wschodowi obejmując kraje bałkańskie, a nawet już sięgając do Turcji azjatyckiej³⁾. Szczególnie silnie wystąpiła w roku 1907 emigracja z Grecji i Macedonii do Ameryki. W Grecji groziło z wiosną 1907 roku wręcz niebezpieczeństwo uprawie wina z braku robotników, któremu próbowano częściowo zaradzić sprowadzaniem robotnika z Czarnogóry^{1) 2) 3) 4)}.

Z Macedonii idą emigranci przeważnie do Texas do robót leśnych. Już w roku 1906 dał się w wilajecie monasterskim odczuwać brak robotników, co spowodowało gwałtowną wyżkę wynagrodzenia z 2 piastrow dziennie na 10, a nawet 14 piastrow^{1) 2) 3)}. W roku 1907 wychodźstwo jeszcze bardziej wzrosło, zwłaszcza że pewna firma okrętowa z Bremy założyła filię w Monasterze, podejmując agitację na wielką skalę^{1) 2) 3) 4)}.

Śmiało rzec można, że obecnie ruch emigracyjny zawładnął już niemal całą Europą: na zachodzie i północy słabnie, w środkowej części i we Włoszech przybiera cechy pewnego wyrobienia i stałości, na południowym wschodzie występuje z pierwotną, żywiołową

¹⁾ P. sprawozdanie austr.-węg. konsulatu w Smyrnie za rok 1906 w *»Berichte der K. u. K. öster.-ung. Konsularämter«* B. X 2, str. 36.

²⁾ P. *»Das Handelsmuseum«* Bd. 22, Nr 8 (spr. konsulatu w Patras) str. 94 i Bd. 22, Nr 4, str. 47.

³⁾ P. Spraw. gener. konsula Gottlieba Pára w Salonikach (A. XXI). str. 15. Podobnie sprawozdanie konsula Rappaporta z Uesküb (A. XXI, str. 2), Juliusza Pintera z Kanei (A. X str. 1.), wicekonsula Wirgil. Posfala z Monasteru (A. XXI, str. 1, 2) i inne. (Druk Christoph Reisser's Söhne, Wien V.).

⁴⁾ P. także Dr K. W. Kumaniecki w Sprawozdaniach Okręgowego Urzędu pośrednictwa pracy w Krakowie za lata 1907 i 1908 Kraków 1908 względnie 1909 w Drukarni Związkowej str. 5 i 6.

siłą, zagarniając pod siebie nowe obszary i porywając nowe tysiące wychodźców na drugą półkulę świata¹⁾.

3. Wychodźstwo europejskie w latach 1885—1905 według płci, wieku i stanu cywilnego.

Jeżeli się głębiej wnika w istotę emigracji europejskiej, to się napotyka na bardzo poważne przeszkody z powodu niejednorodności i braków w materiałach statystycznych, ogłaszanych dziś przez poszczególne państwa europejskie. I tak, o ile się rozchodzi o wyróżnienie emigrantów, będących w wieku dzieciństwa względnie nieletności, to stwierdzić należy, że statystyka emigracji może służyć za typowy przykład niejednorodności materiałów, spowodowanej brakiem ustalenia granicy wieku, od którego należałoby zasadniczo uważać wychodźców za dorosłych. Dziś dadzą się w tym względzie rozróżnić 3 główne grupy: Jedne państwa — jak Niemcy i Włochy — przyjmują lat 14, inne, jak Austria, Dania, Szwecya i Szwajcarya lat 15, inne wreszcie np. Belgia lat 16. Wprawdzie publikacje statystyczne niektórych państw (np. Niemiec) podają już także szczegółowe rozróżnienie według poszczególnych grup wieku, lecz tutaj również brak jednolitości sprawia, że powyższe daty nie przedstawiają żadnej szczególniejszej wartości dla porównawczych międzynarodowych zestawień. Ta dowolność idzie nawet gdzieś tak daleko, że w poszczególnych portach tego samego państwa przyjmuje się różne granice wieku u emigrantów. Odbija się to zwłaszcza na publikacjach takich państw, które czerpią daty statystyczne o własnym ruchu emigracyjnym głównie z zapisków obcych władz portowych. Do tych należy w pierwszej linii Austria, w której publikacjach, ogłaszanych w »Statistische Monatschrift«, spotykamy inne granice wieku dla emigrantów, wyjeżdżających przez Hamburg i Bremę, inne znowu dla wsiadających na okręty w Genui itd. Ten wzgląd sprawił, że w niniejszej pracy przyjęto dla Austrii tylko emigrację przez porty niemieckie za podstawę do omówienia rozróżnienia płci

¹⁾ Wskutek ekonomicznego przesilenia w Stanach Zjednoczonych liczba immigrantów do Ameryki północnej spadła w r. 1908 na 782,870 (z 1,285,345 w r. 1907, t. zn. o 502,479 osób mniej). Por. sprawozdanie p. A. Warnera Parkera »Annual Report of the Commissioner-General of Immigration« za r. fisk. 1908 (Washington 1908) w szczególności str. 4, 53 i 210, także »Appendix« na str. 228.

i wieku wychodźców, zwłaszcza, że jeszcze ciągle główna część austriackich emigrantów ciągnie na Hamburg i Bremę, jakkolwiek w ostatnich czasach zaczyna się wzmacniać także ruch i przez inne porty, tak austriacko-węgierskie, jak i zagraniczne. Lecz nawet i tutaj brak już obecnie ciągłości w danych statystycznych, gdyż od 1899 roku niema w publikacji Centralnej Komisji statystycznej dotyczących dat z Bremy.

Co do materiałów statystycznych, dotyczących podziału wychodźców według płci, należy zaznaczyć, że z Szwecyi były dla całego omawianego okresu dostępne tylko daty, wyróżniające kobiety ponad 15 rok życia, wskutek czego nie można było ich objąć porównawczem zestawieniem ze względu na ostateczne wyniki.

Ponieważ do roku 1903 tylko jedne Włochy rozróżniały emigrację stałą i czasową, przeto można daty statystyki włoskiej przyjmując do pewnego stopnia za typowe, o ile się rozchodzi o stosunek płci i udział dzieci względnie nieletnich tak w wychodźstwie stałym, jak i w wędrówkach sezonowych za pracą. W odnośnych danych uderza zaraz na pierwszy rzut oka znacznie silniejszy udział kobiet i dzieci w emigracji stałej w porównaniu z wychodźstwem czasowym. W okresie od 1887 do 1903 roku stała emigracja kobiet z Włoch obracała się między 21·22% w 1903 r. a 35·34%, w roku 1897, kiedy w wychodźstwie czasowym najwyższy udział kobiet w tym okresie wyniósł w r. 1902 zaledwie 15·67%, a więc o 5·55 mniej, aniżeli minimum w emigracji stałej, najmniej zaś kobiet wywędrowało czasowo w roku 1899, bo tylko 9·40%. Rozpięcie między maximum a minimum w omawianym okresie jest znacznie większe przy emigracji stałej, niż czasowej, tam bowiem wynosi 14·12, tu tylko 4·27, co by zdawało się wskazywać na większą regularność w wewnętrznym zróżniczkowaniu włoskiego wychodźstwa czasowego.

Tosamo da się powiedzieć o stosunku dzieci i nieletnich do ogółu emigrantów, który również jest znacznie wyższy przy emigracji stałej, aniżeli czasowej. I tak w emigracji stałej udział dzieci i nieletnich w okresie 1887—1903 obraca się we Włoszech między 11·49% w roku 1903, a 24·85% w r. 1888, kiedy przy wychodźstwie czasowym najsilniejszy udział wynosi w 1896 roku 8·69%, najniższy w 1900 roku 5·58%. Różnice rozpięcia między maximum i minimum są podobnie, jak i w stosunku kobiet do ogółu emigrantów, w obu rodzajach emigracji znaczne: przy emigracji stałej wy-

nosi rozpięcie 13·36, przy wychodźctwie czasowem tylko 3·11. Ciekawem jest również i to zjawisko, że równolegle z występującą od roku 1899 zniżką udziału kobiet w emigracji stałej postępuje także zniżka w procentowym stosunku dzieci i nieletnich do ogółu emigrantów stałych. Wahania w poszczególnych latach po roku 1899 odpowiadają sobie tu i tam: z drobną zwyżką w udziale kobiet w r. 1901 zda się być związaniem podniesienie się względnej cyfry dzieci i nieletnich w tym samym roku i naodwrot w następnych dwu latach widać tak po stronie kobiet, jak i dzieci dalszą zniżkę cyfr względnych.

Od roku 1904 urzędowa statystyka włoska zarzuca podział na emigrację stałą i czasową i odrazu występuje ujemny wpływ tej zmiany. Cenna różnica między emigracją stałą i czasową zaciera się zupełnie, równocześnie zaś występuje nowe ciekawe zjawisko: udział kobiet w całej emigracji włoskiej w latach 1904 i 1905 przesuwają się ku stosunkowi tej kategorii emigrantów w wychodźctwie czasowem w poprzednich latach:

W roku	w emigr. czasowej	w całej emigracji
1902	15·67	—
1903	13·04	—
1904	—	17·69
1905	—	16·86

Powyższe zjawisko tłumaczy się tem, że wskutek nierozróżniania emigracji stałej i czasowej płeć męska, przedstawiająca w wychodźctwie czasowem 80—90%, zaważyła w obliczeniu i spowodowała przesunięcie względnej cyfry kobiet w całej emigracji w latach 1904 i 1905 na niekorzyść tych ostatnich, a więc ku stosunkowi kobiet w wychodźctwie czasowem, a nie stałym lat poprzednich.

Jeżeli się porówna daty statystyki włoskiej z cyframi innych państw, to widać, że procentowy udział kobiet i dzieci w wychodźctwie z tych ostatnich zbliża się do emigracji stałej z Królestwa włoskiego. I tak najwyższy udział kobiet w stałej emigracji z Królestwa włoskiego wynosił 35·34% ogółu emigrantów, najniższy 21·22%. Reszta państw da się podzielić na 2 główne grupy: jedne z nich stoją ze względu na *maximum* udziału kobiet mniej więcej na tej samej wysokości, co emigracja stała z Królestwa włoskiego, drugie zaś wykazują znacznie wyższe cyfry. W pierwszej grupie Belgia (29·91%) wykazuje nieco niższy udział kobiet, niż emigracja

stała włoska, dwa zaś inne państwa (Szwajcarya 41·23%, Wielka Brytania 44·18%) przewyższają cyfry włoskie. W drugiej grupie od Austrii (45·30%) i Holandii (45·43%) odbijają 4 państwa, w których udział kobiet w swem *maximum* już się przechyla ku 50%:

Dania	46·28%
Niemcy	47·24%
Norwegia	48·13%
Bułgarya	51·17%

Cyfry statystyki bułgarskiej dadzą się do pewnego stopnia wyjaśnić stałym wychodźctwem przeważnie ludności mahometańskiej od Turcji¹⁾.

Co się tyczy trzech innych państw, to osiągają one swe *maximum* w wychodźctwie kobiet w roku 1894. Także Szwajcarya dochodzi w tym samym czasie do najwyższej cyfry w udziale płci żeńskiej.

Ciekawem tu jest to zjawisko, że właśnie w pierwszym pięcioleciu lat dziewięćdziesiątych, w którym udział kobiet w emigracji z Norwegii i Niemiec osiągnął *maximum*, emigracja doznała względnej zniżki:

	Na 100.000 mieszk. przypada emigrantów	
	1886—1890	1891—1895
Norwegia	4121	3081
Niemcy	966	791

Jeżeli teraz weźmiemy pod uwagę emigrację do krajów zaeuropejskich, stanowiącą główną część wychodźctwa z tych państw, to uderzyć musi ten objaw, że wszystkie te 3 wymienione państwa wykazują właśnie w roku 1894 silną zniżkę względnej cyfry pozaeuropejskiej emigracji:

	Na 1000 mieszkańców wypada emigrantów	
	1893	1894
Norwegia	9·32	2·78
Niemcy	1·73	0·80
Dania	4·09	1·82

Odwrotnie zaś w latach, w których udział kobiet zniżył się

¹⁾ P. »Statistique de l'émigration de la principauté dans des pays étrangers de 1893 à 1892« Sofia 1905, str. IV i nastp.

do *minimum*, względna cyfra wychodźstwa do krajów zaeuropejskich doznała wzrostu w stosunku do lat poprzednich:

Na 1000 mieszkańców przypada emigrantów				
	1900	1901	1902	1903
Norwegia . . .	4.97	5.71	9.08	—
Niemcy . . .	0.40	0.39	0.54	—
Dania . . .	1.47	1.90	2.76	3.25

Na 100 emigrantów wypada kobiet				
	1900	1901	1902	1903
Norwegia . . .	37.12	36.20	32.98	—
Niemcy . . .	45.54	42.76	40.98	—
Dania . . .	40.61	38.65	37.03	35.39

Wskazuje to chyba na to, że na emigrację spieszyli najpierw mężczyźni, którzy dopiero potem ściągali do siebie rodziny. Równocześnie zaś występuje pewien związek między tą falistością wychodźstwa, a natężeniem ilościowym samego ruchu. Po silnej emigracji o niższej cyfrze kobiet ruch maleje z równoczesnym podskokiem wychodźstwa płci żeńskiej, by następnie znowu powrócić do poprzedniego stanu. Podobne objawy spotkaliśmy już przy sposobności omawiania wychodźstwa z ziem polskich do Stanów Zjednoczonych.

Wśród reszty państw są takie, w których się nie objawiają większe zmiany w rozwoju ruchu emigracyjnego, ale są i takie, gdzie wychodźstwo do krajów zaeuropejskich doznaje raz silniejszego wzrostu, drugi raz znaczniejszej niżki. Do pierwszych należą przede wszystkim Belgia i Holandia; tu wprawdzie odwrotny stosunek wzrostu emigracji do udziału kobiet nie występuje z taką siłą, jak np. w Norwegii, mimo to jednak tam, gdzie normalny rozwój zbacza z prawidłowej drogi i wykazuje choćby drobne przyspieszenie lub opóźnienie w ewolucji wychodźstwa, tam też zaraz się zarysowuje powyższa różnica. I tak np. w Belgii widać to przy drobnej niżce względnej cyfry emigracji w r. 1894 (z 0.62 na 0.20 do 1000 mieszk.), której odpowiada widoczna wyżka udziału kobiet z 29.28% w r. 1893 na 33.93% w następnym roku. Odwrotne zjawisko występuje w roku 1899, w którym emigracja w stosunku do ludności podnosi się z 0.14 na 0.22, a udział kobiet zniża się z 39.94% na 38.26%. Następne dwa lata wykazują podobne zjawisko, a dopiero rok 1902 i 1903 odbiegają nieco od powyższego rozwoju. Podobnie

występuje także i w Holandii obok wzrostu względnej liczby emigrantów z 0.36 w 1901 r. na 0.50 w następnym roku zniża udziału kobiet z 41.99% na 38.24%. Znow jednak lata 1896 i 1897 wykazują pewne zboczenie od tego kierunku.

W innych znow krajach podobne zboczenia są rzadsze i nie tak wyraźne, lecz za to wzajemny stosunek między rozwojem ruchu emigracyjnego a rozłożeniem płci zarysowuje się o wiele wybitniej, niż w Belgii i Holandii. Pierwsze miejsce zajmuje pod tym względem Dania, gdzie w roku 1894 ruch emigracyjny do krajów zaeuropejskich obniża się do tego stopnia, że z 4.09 na 1000 mieszkańców w 1893 roku spada na 1.82 w roku następnym. Tej niżce odpowiada silne podniesienie się procentowego udziału kobiet w wychodźstwie z 42.05 w 1893 r. na 46.28 w roku 1894. I naodwrot zwyżce względnej cyfry emigrantów w latach 1902 (z 1.90 na 2.76) i 1903 (z 2.76 na 3.25) odpowiada zniżka liczby kobiet w tych samych latach (w 1901 r. — 38.65%, w 1902 r. — 37.03%, w 1903 r. 35.39%). To samo zjawisko występuje w Austrii w latach 1898 i 1899, gdzie względna liczba emigrantów do krajów zaeuropejskich podskakuje z 1.26 na 2.16 (do 1000 mieszkańców), gdy równolegle z tem występuje zniżka cyfry kobiet i ten stosunek utrzymuje się już aż do roku 1902.

Przechodząc do omówienia udziału dzieci i nieletnich w emigracji, należy się znow przypatrzeć statystyce włoskiej, przedstawiającej typowe daty ze względu na emigrację czasową i stałą. Udział dzieci i nieletnich w stałym wychodźstwie z Włoch obraca się między 24.85% w roku 1888, a 11.49% w roku 1903, w emigracji czasowej między 8.69% w r. 1896 a 5.58% w r. 1901. Udział dzieci i nieletnich w emigracji z Austrii, Belgii, Danii, Niemiec, Norwegii, Holandii, Szwecji i Szwajcarii obraca się mniej więcej w granicach cyfr stałej emigracji włoskiej. Poniżej minimum włoskiego (11.49%) schodzą Norwegia (10.65% w 1900 r.) i Szwecja (10.35% w 1901 r.); wyższe cyfry, niż maximum włoskie (24.85%) wykazują Austria (29.82), Niemcy (25.80) i Holandia (27.27). Statystyka Wielkiej Brytanii wykazuje minimum udziału dzieci w 1892 roku w wysokości 6.44%, a więc tak niską cyfrę, jaką spotykamy tylko przy emigracji czasowej z Włoch, a obok tego widzimy także cyfry wyższe, spotykane tylko przy wychodźstwie stałym (maximum 20.38%). Tłómaczy się to tem, że angielska statystyka emigracyjna nosi na sobie do pewnego stopnia charakter statystyki pasażerskiej.

Wreszcie co do Włoch należy zauważyć, że w latach 1904 i 1905, odkąd statystyka włoska zarzuciła podział na stałą i czasową emigrację, procentowy udział dzieci i nieletnich przesuwają się nieco w stronę emigracji stałej, jak gdyby dalszy ciąg cyfr statystyki stałej emigracji lat poprzednich o tendencji zniżkowej, występującej już na początku bieżącego dziesięciolecia.

Dzieci i nieletnich przypadało na 1000 włoskich wychodźców:

W roku	w emigracji czasowej	w emigracji stałej	w całej emigracji
1902	5.73	12.95	—
1903	7.23	11.45	—
1904	—	—	10.70
1905	—	—	10.51

Objawia się tu zatem zjawisko nieco odmienne od tego, które się zarysowało przy zróżniczkowaniu emigracji według płci. Tam stosunek kobiet w całej emigracji, tak stałej, jak i czasowej przesuwają się w latach 1904 i 1905 ku udziałowi płci żeńskiej w wychodźstwie czasowym, a to skutkiem przewagi mężczyzn w tem ostatnim, tutaj zaś udział dzieci i nieletnich zbliża się więcej ku emigracji stałej, a raczej stoi pośrodku (gdyż zbyt nie odbiega od cyfr wychodźstwa czasowego), widocznie wskutek tego, że pewna część nieletnich z najwyższych kategorii wieku uczestniczy stosunkowo silniej w wychodźstwie czasowym, aniżeli wogóle kobiety w porównaniu z emigracją stałą.

O ile się rozchodzi o stosunek udziału płci żeńskiej do emigracji dzieci i nieletnich, to w emigracji stałej z Włoch tylko w roku 1892 przy drobnej zwwyżce kobiet z 33.90 (w r. 1891) na 34.30 występuje niewielka zniżka dzieci i nieletnich z 23.96 (w r. 1891) na 22.32, zresztą zaś wzrost względnie zniżka tak po stronie kobiet, jak i dzieci postępuje równomiernie. Przeciwnie w wychodźstwie czasowym objawia się pod tym względem wielka nierównomierność, a mianowicie w latach 1890, 1894, 1896, 1897, 1898, 1900, 1901, 1902 i 1903.

Do typu emigracji stałej według wzoru włoskiego zbliża się najbardziej Norwegia, gdzie w okresie 1885—1905 dają się spostrzedz tylko w 3 latach pewne zboczenia: rok 1898 wykazuje zniżkę kobiet z 42.50 (w r. 1897) na 41.44 w stosunku do 100 wychodźców, a bardzo drobną zwwyżkę emigrujących dzieci z 11.01 (w r. 1897) na 11.54, podobnie w r. 1901 obok zniżki względnej cyfry kobiet

z 37.12 na 36.20 występuje niewielka zwwyżka dzieci i nieletnich z 11.33 na 11.49; w roku 1902 obniżenie się udziału kobiet w emigracji jest już znaczniejsze z 36.20 na 32.98, cyfra dzieci i nieletnich wykazuje bardzo nieznaczny wzrost z 11.33 na 11.49. Poza tem zwwyżce kobiet odpowiada podnoszenie się cyfry dzieci, z obniżaniem się zaś udziału płci żeńskiej postępuje równolegle zmniejszanie się liczby dzieci i nieletnich. Największą nierównomierność wykazuje także i tutaj Wielka Brytania, co się da wytłómaczyć znów tylko właściwościami tamtejszej statystyki, nie wyróżniającej z należytą ścisłością ruchu podróźnych od właściwej emigracji. W innych państwach (Austria, Belgia, Dania, Niemcy, Holandia, Szwajcaria) występują w stosunku wychodźstwa kobiet do emigracji dzieci i nieletnich mniejsze lub większe zboczenia, które dają się ująć w ten sposób, że, o ile wzrost względnie zniżka w emigracji obu powyższych kategorii nie postępują zawsze równolegle z roku na rok, to o tyle odchylenia od równomiernego rozwoju są niewielkie: Zwykle po latach, wykazujących pewną zniżkę w udziale kobiet, a zwwyżkę dzieci i nieletnich, wyrównanie następuje zaraz w roku następnym; również w latach, wykazujących prawie równowagę, a raczej zastój w rozwoju emigracji płci żeńskiej w kierunku zwiększającym lub zmniejszającym, występuje ten sam objaw także i po stronie emigracji dzieci (np. Belgia w latach 1894 i 1895), albo wyrównanie zjawia się zaraz w następnym roku (np. Holandia w latach 1890 i 1891, 1899 i 1900). Wszelkie omówione zboczenia tłumaczą się przede wszystkim brakiem jednolitości i wszechstronności materiałów statystycznych: różny wiek, przyjmowany dla dzieci i nieletnich, oddziałuje bardzo ujemnie na porównawczą zdolność dotyczących dat międzynarodowych, gdyż różnica lat 14, a lat 16 może wywołać znaczne już przesunięcia ilościowe w rozłożeniu emigrantów na dojrzałych i dzieci; brak wszechstronności objawia się w tem, że uwzględnienie wieku w połączeniu z płcią emigrantów spotyka się zaledwie w drobnej części statystyki emigracyjnej państw europejskich i to znów w tak niejednolity i niezupełny system metodyczny ujęte, iż dla zestawień porównawczych musi się już z góry przyjąć błąd, tkwiący w materiale z powodu policzenia do ogólnej liczby kobiet także i nieletnich dziewcząt, mieszczących się w porównywanej cyfrze dzieci. Wreszcie trzeba się liczyć i z tem, że jakkolwiek statystyka uwzględnionych w tej pracy państw europejskich wykazuje w porównaniu ze statystyką włoską liczne cechy

emigracyi stałej, to jednak pewnem jest, że część wychodźców wędruje tylko z zamiarem czasowej emigracyi. Dowodzi tego między innemi także statystyka immigracyjna Stanów Zjednoczonych, zapisująca osobno tych przychodźców, którzy dawniej już byli w Unii północno-amerykańskiej:

Narodowość	1901		1902		1903		1904		1905	
	Ogółem emigrantów	Ponownie przybyło	Ogółem emigrantów	Ponownie przybyło	Ogółem emigrantów	Ponownie przybyło	Ogółem emigrantów	Ponownie przybyło	Ogółem emigrantów	Ponownie przybyło
Czesi	3,766	217	5,590	190	9,591	279	11,911	438	11,757	668
Kroaci i Słoweńcy	15,492	1,683	30,233	1,889	32,907	1,869	21,242	1,540	35,104	7,068
Dalmatyńcy	732	57	1,004	63	1,736	112	2,036	143	2,639	309
Anglicy	13,488	4,267	14,942	4,337	28,451	8,065	41,479	13,920	50,865	15,558
Francuzi	4,036	1,008	4,122	684	7,166	1,329	11,557	3,274	11,347	3,657
Niemcy	34,742	3,882	51,686	4,325	71,782	5,590	74,790	10,154	83,360	13,444
Żydzi	5,809	1,373	5,768	926	7,620	1,269	10,623	2,041	12,991	2,698
Irlandczycy	30,404	5,908	29,001	5,745	35,366	7,238	37,076	9,542	54,266	14,658
Włosi półn.	22,103	3,017	27,620	3,475	37,429	4,452	36,699	5,163	30,930	8,240
„ połud.	11,570	1,524	15,291	1,189	19,617	1,261	15,939	1,487	18,639	3,926
Litwini	881	233	1,162	250	1,443	331	1,278	374	1,804	767
Węgrzy	13,311	1,614	23,610	1,618	27,124	1,688	23,883	2,340	46,030	6,575
Polacy	43,617	2,323	69,620	2,670	82,343	2,743	67,757	3,663	102,437	9,220
Rusini	5,288	509	7,533	608	9,843	793	9,592	1,037	14,473	2,243
Słowacy	29,343	5,157	36,934	5,035	34,427	4,886	27,940	5,316	52,368	12,532
Rosyjanie	690	30	1,551	35	3,608	123	3,961	232	37,46	259

Ponieważ emigracja stała, zwłaszcza w wychodźstwie zamorskiem, naogół przeważa, przeto jej ogólne cechy — głównie przy uwzględnieniu płci żeńskiej — występują silnie w ilościowym ujęciu europejskich wędrowek; odwrotnie zaś w procentowym udziale dzieci i nieletnich właściwości wychodźstwa czasowego, dotyczącego tylko części emigrantów, wywołują pewne odchylenia od równomiernego ustosunkowania się liczby kobiet i dzieci w emigracyi europejskiej. Gdyby istniała dokładna statystyka wieku, płci i stanu cywilnego wychodźców, wówczas dałoby się przez odpowiednie rozłożenie i połączenie dotyczących dat statystycznych wyrównać powyższe zboczenia.

W tym kierunku podają pewne dane statystyka włoska, niemiecka i szwajcarska, lecz i tutaj uderza wielka nierównomierność materiału. Statystyka włoska zawiera aż po rok 1904 cenny podział na emigrację stałą i czasową, którego badanie analityczne zyskuje poważne uzupełnienie w zróżniczkowaniu wychodźstwa według płci. Statystyka niemiecka zawiera daty, dotyczące emigracyi w związku rodzinnym i wychodźstwa jednostkowego z uwzględnieniem płci, wreszcie statystyka szwajcarska podaje liczbę emigracyi mężczyzn i kobiet według stanu cywilnego.

Przypatrując się datom statystyki włoskiej, widzi się stosunkowo znacznie mniejszą różnicę między liczbą osób, emigrujących w związku rodzinnym, a wychodźcami jednostkowymi w emigracyi stałej, niż w czasowej. I tak w okresie między 1891 a 1903 rokiem wynosiło:

W emigracyi stałej

Maximum	emigrujących w związku rodzinnym	60·37%	na 100 emigrantów
Minimum		24·66%	
Maximum	emigrujących jednostkowo	75·34%	na 100 emigrantów
Minimum		39·63%	

W emigracyi czasowej

Maximum	emigrujących w związku rodzinnym	22·05%	na 100 emigrantów
Minimum		15·67%	
Maximum	emigrujących jednostkowo	84·33%	na 100 emigrantów
Minimum		77·95%	

Widocznie emigracja stała z Włoch rozkłada się dość równomiernie na wychodźstwo jednostkowe i w związku rodzinnym. Natomiast w emigracji czasowej wychodźstwo jednostkowe przeważa do tego stopnia, że jego minimum (77·95%) jest o 2·11 wyższe od maximum wychodźstwa jednostkowego w emigracji stałej (75·34%), przeciwnie zaś maximum wychodźstwa w związku rodzinnym w emigracji czasowej (22·05%) jest o 2·59 niższe od minimum wychodźstwa rodzinnego w emigracji stałej (24·66%).

Z zestawienia dat, dotyczących udziału kobiet w emigracji włoskiej, z liczbą emigrujących na stałe w związku rodzinnym, wyłania się od roku 1893 ścisły między nimi związek: wzrostowi względnej cyfry ostatnich odpowiada podniesienie się liczby emigrujących kobiet, z obniżeniem się wychodźstwa płci żeńskiej występuje zmniejszenie się wychodźstwa rodzinnego:

Rok	kobiet	Na 100 emigrantów stałych wypada	
		dzieci	emigrujących na stałe w zw. rodz.
1893	30·14	19·38	48·67
1894	32·41	21·15	54·74
1895	34·11	23·95	60·37
1896	30·94	21·58	55·27
1897	35·34	24·08	60·20
1898	32·39	21·17	51·84
1899	27·80	18·62	45·67
1900	25·72	14·81	40·90
1901	26·91	16·21	46·06
1902	22·29	12·95	35·15
1903	21·22	11·49	24·66

Zupełnie tensam stosunek występuje także między udziałem dzieci w emigracji stałej, a wychodźstwem stałym w związkach rodzinnych. Przeciwnie między wzrostem względnie obniżaniem się stałego wychodźstwa jednostkowego, a liczbą emigrujących kobiet i dzieci nie można uchwycić żadnej równomierności w rozwoju. Powyższe objawy wskazują na to, że główny udział kobiet i dzieci w stałej emigracji włoskiej przypada na wychodźstwo w związku rodzinnym.

Podobne zjawisko występuje także w Niemczech, gdzie względna cyfra kobiet w emigracji jednostkowej za lata 1893—1905 obraca się między 30·2% a 40%.

Statystyka szwajcarska rozróżnia wychodźców według stanu cywilnego w połączeniu z rozróżnieniem płci. W okresie od 1885 do 1905 roku występuje różnica między liczbą emigrantów stanu małżeńskiego, a cyfrą wychodźców stanu wolnego, wdowiego lub rozwiedzionych. Obie płci wykazują w drugiej grupie wyższe cyfry, aniżeli w pierwszej. Ta różnica występuje zwłaszcza po stronie płci męskiej, gdyż w powyższym okresie było (na 100 wychodźców):

	Mężczyzn		Kobiet	
	stanu małż.	st. wolnego itd.	st. małż.	st. wolnego itd.
<i>Maximum</i>	18·02	62·96	13·87	30·33
<i>Minimum</i>	11·12	43·53	9·43	20·04

Mniejsza różnica po stronie płci żeńskiej tłumaczy się tem, że w cyfrze kobiet stanu wolnego jest pewna część członków rodziny, pozostających w stosunku rodzinnym do emigrantów stanu małżeńskiego. Natomiast bardzo znaczne różnice między liczbą mężczyzn stanu wolnego i stanu małżeńskiego zdają się wskazywać na to, że pewna część emigracji szwajcarskiej jest czasowa. I właśnie w tym wypadku występuje znaczenie dokładnego różniczkowania emigrantów według płci, stanu cywilnego, a także wieku we wszelkich możliwych połączeniach, czego dotąd brak w publikacjach statystycznych.

Z powyższego przedstawienia wynika, że daty statystyczne, ogłoszone o emigracji z państw europejskich między rokiem 1885 a 1905 — z wyjątkiem Włoch — dotyczą przeważnie wychodźstwa stałego, w którym udział kobiet i dzieci jest stosunkowo silniejszy, niż w emigracji czasowej. Wychodźstwo kobiet wzmaga się zazwyczaj w chwilach osłabienia ogólnego ruchu emigracyjnego, wskutek czego emigracja stała rozwija się pod względem płci w sposób falisty: po silniejszym napływie mężczyzn dążą na wędrowną kobietę. Wychodźstwo dzieci i nieletnich zbliża się w swym rozwoju do emigracji płci żeńskiej, oba zaś razem są o wiele silniejsze w wychodźstwie rodzinnym, aniżeli jednostkowym. Zboczenia od tych wytycznych są spowodowane częścią odmiennymi cechami wychodźstwa czasowego, nie wyróżnianego należycie dotąd prawie w żadnym z państw europejskich, częścią zaś niejednorodnością i szczupłością materiałów statystycznych pod względem wewnętrznego zróżniczkowania badanych mas socjalnych.

4. Wychodźstwo europejskie w latach 1885—1905 według zawodów.

W statystyce zawodowej emigrantów mamy z niektórych państw (Wielka Brytania, Włochy itd.) dość szczegółowy podział na rodzaje zawodów, jednak znaczna część publikacji statystycznych zawiera tylko ogólny podział na następujące grupy zawodowe: rolnictwo, przemysł, handel, zawody wolne, wyrobnicy i służba, inne zawody i osoby bez zawodu względnie nieznanego zawodu. Wobec tego trzeba było celem umożliwienia badania porównawczego poświęcić pierwszy dokładniejszy system dla drugiego mniej szczegółowego. Główną jego wadą są dwie grupy: »Inne zawody« i »osoby bez zawodu« względnie »nieznanego zawodu«. Gdyby cyfry tych dwu grup były drobne, wtedy ich zbyt ogólnikowe oznaczenie nie zaciążyłoby zbyt na szali, lecz właśnie emigranci, zaliczeni do powyższych grup, przedstawiają w niektórych państwach pokątną część ogółu wychodźstwa. Co się tyczy osób »bez zawodu«, to są tu zaliczani przede wszystkim członkowie rodzin, nie mający samoistnego stanowiska społecznego. Gorzej jest z »innymi zawodami« lub z »osobami nieznanego zawodu«, bo pod tym względem niema zupełnie żadnych wskazówek co do danych, służących za podstawę przydzielenia danej części emigrantów do jednej ze wspomnianych grup, a stąd i usprawiedliwiona obawa, że zbyt wielka dowolność, oparta wyłącznie na ściśle podmiotowej ocenie, jest myślą przewodnią omawianego systemu.

Nadto podnieść należy i ten ważny szczegół, że do rozdzielania emigrantów według zawodów mogą się wkraść poważne błędy tam, gdzie główną podstawę przydziału stanowią zeznania samych wychodźców. Dla ojczyzny emigranta jest taksamo ważnym ten zawód, do którego on należał do chwili wędrówki, jak i to zajęcie, któremu emigrant się poświęca zagranicą. Tymczasem emigranci często na zadawane sobie pytania w portach europejskich podają przypuszczalnie to zajęcie, któremu zamierzają się oddać w kraju imigracyjnym na podstawie mniej lub więcej dokładnych wiadomości, otrzymanych od agentów lub od krewnych i znajomych, którzy już dawniej wywędrowali. Dowodem zaś tego, że znaczna część emigrantów puszcza się w drogę z pewnym już z góry powziętym zamiarem, jest statystyka Stanów Zjednoczonych, również zapisująca zawód przychodźców, przybywających do Ameryki

północnej. Z porównania dat amerykańskich ze statystyką niektórych państw europejskich okazują się nieraz nawet znaczne różnice w różniczkowaniu zawodowym i to w tym kierunku, że statystyka amerykańska wykazuje właśnie te zawody, którym imigranci europejscy rzeczywiście się poświęcają w Stanach Zjednoczonych.

Z dat statystyki emigracyjnej państw europejskich wynika, że w wychodźstwie lat 1885 do 1905 uczestniczyli przede wszystkim rolnicy i wyrobnicy wraz ze służbą. Silnie liczebnie są także »inne zawody« i »osoby bez zawodu«, o czym była już wzmianka.

Najwięcej rolników emigrowało z Austrii, Włoch (zwłaszcza na stałe) i Danii, wyższe cyfry w grupie »rolnictwo« wykazują także Szwajcarya i Belgia. Co się tyczy wychodźstwa austriackiego, to tutaj wzięto pod uwagę taksamo, jak przy omawianiu rozłożenia emigracji według płci, tylko daty statystyki hamburskiej i bremeńskiej. Należy jednak zwrócić uwagę na widoczną niejednostajność w rozdzielaniu emigrantów austriackich według zawodów, gdyż udział rolników w wychodźstwie wynosił w latach 1890—1895 zaledwie 3·02%, 5·24%, 4·84%, 6·82%, 8·43%, 7·57%, podskakując w roku 1896 od razu na 25·33%. Odtąd wzrost liczby rolników, emigrujących z Austrii przez Hamburg i Bremę, postępuje naogół w szeregu rosnącym:

W roku	Na sto emigrantów z Austrii wypadało rolników %
1897	37·39
1898	35·58
1899	56·46
1900	64·01
1901	79·02
1902	75·17
1903	71·24
1904	59·18
1905	64·77

Te nienaturalne wahania między okresem 1890—1895, a latami 1896—1905 dadzą się wytłómaczyć tylko liczbą wyrobników i służących, którzy w powyższym okresie wyemigrowali przez Hamburg i Bremę:

W roku	Na 100 emigrantów z Austrii wypada wyrobników i służby
1890	30·01
1891	32·15
1892	39·17
1893	44·58
1894	30·88
1895	44·62
1896	32·61
1897	20·02
1898	17·94
1899	0·09

W roku 1895 liczba wyrobników i służby osiągnęła swe maksimum, zaraz zaś w następnym roku zaczyna się obniżać, a więc właśnie w chwili, kiedy cyfra rolników podskakuje gwałtownie z 7·57% na 25·33%. Emigracja ludności rolniczej doznaje po raz wtóry podobnej bardzo silnej zwwyżki w roku 1899, podnosząc się na 56·46% z 35·58% w poprzednim roku. W tym samym roku cyfra wyrobników i służby wykazuje nienaturalną zniżkę z 17·94% w r. 1898 na 0·09% w następnym roku. Ten wzajemny związek między wzrostem względnie zniżką obu powyższych grup emigrantów zdaje się wskazywać na to, że mniej więcej po rok 1896 statystyka bremeńska¹⁾ i hamburska nie opierała oznaczenia zawodu u austriackich emigrantów na dość ściśle badaniu ich zeznań, wskutek czego zapisywała w przeważnej części wypadków ten zawód, któremu emigrant zamierzał poświęcić się w kraju immigracyjnym, gdyż znaczna liczba naszej ludności wiejskiej spełnia np. w Stanach Zjednoczonych czynności wyrobników i służby. Powyższe wywody doznają do pewnego stopnia poparcia także w cyfrze »osób bez zawodu«, w której mieszczą się przedewszystkiem niesamoistni członkowie rodzin. Jak wiadomo, ludność rolnicza emigruje o wiele silniej w związkach rodzinnych, aniżeli inne grupy wychodźców. Otóż w latach 1890—1899 liczba »osób bez zawodu« wśród emigrantów austriackich nie doznaje żadnych poważniejszych wahań, obracając się między 22·71% a 31·49%:

¹⁾ Do podobnych wyników dochodzi także Pflügl w »Stat. Monatschrift« N. F. VIII J. (VII—VIII) str. 500, a Dr Buzek co do statystyki portowej w Antwerpii w »Stat. Monatschrift« NF. V. J. str. 78.

W roku	Na 100 emigrantów z Austrii wypada osób bez zawodu
1890	31·49
1891	29·95
1892	26·43
1893	23·98
1894	29·00
1895	25·20
1896	22·71
1897	26·78
1898	29·12
1899	27·49

Dopiero z rokiem 1900 liczba »osób bez zawodu« zaczyna spadać (18·08%), a więc właśnie mniej więcej w tym czasie, w którym emigracja austriacka do Ameryki zaczęła przybierać coraz wyraźniej charakter wychodźstwa czasowego i jednostkowego. Wiadać to także z obniżającej się cyfry emigrujących kobiet i dzieci. W latach 1885—1899 kobiety przedstawiały do ogółu emigrantów 39·16—44·55%, kiedy w następnych latach stosunek płci przedstawia się w następujący sposób:

Rok	Na 100 emigrantów z Austrii wypada osób bez zawodu	Na 100 emigrantów z Austrii wypada kobiet
1900	18·08	37·64
1901	9·23	33·29
1902	8·16	30·94
1903	11·69	32·20
1904	14·49	34·36
1905	12·60	31·13

Nawet drobne zwykłe i zniżkowe wahania obu porównanych szeregów statystycznych w okresie od 1900 do 1905 roku wskazują na wewnętrzny między nimi związek i wzmacniają twierdzenie o błędach statystyki portowej. Liczba dzieci emigrujących przez Hamburg i Bremę również w tym czasie doznaje naogół zniżki:

Rok	Na 100 emigrantów z Austrii wypada dzieci
1900	22·34
1901	17·08
1902	15·71

Rok	Na 100 emigrantów z Austrii wypada dzieci
1903	15·86
1904	14·87
1905	11·75

Poza rolnictwem i osobami bez zawodu jeszcze tylko grupa „inne zawody“ przedstawia w początkach lat dziewięćdziesiątych nieco wyższe cyfry (1890 r. — 21·06, 1891 r. — 18·73%, 1892 r. 17·53%), ulegając następnie stałej zniżce, dochodzącej w r. 1899 do 2·15%.

Emigracja ludności rolniczej z Danii i z Włoch (w tych ostatnich o ile się rozchodzi o wychodźstwo stałe) obraca się mniej więcej w tychsamych granicach, co w Austrii od r. 1899, t. j. od czasu usunięcia niedokładności z niemieckiej statystyki portowej. Udział rolników w emigracji austriackiej przez Bremę i Hamburg obracał się w latach 1899—1905 między 56·46% w r. 1899 a 79·02% w 1901 roku; w stałej emigracji włoskiej procent ludności rolniczej wynosił w latach 1890—1905 od 54·47% w r. 1893 do 70·09 w r. 1888, w Danii wreszcie wśród emigrantów płci męskiej liczba rolników wynosiła między 48·42% w 1895 r., a 60·77% w roku 1887. Według zróżniczkowania zawodowego w Austrii (tylko emigracja przez Bremę i Hamburg), we Włoszech (emigracja stała) i w Danii (tylko mężczyźni) mniej więcej 50% (a nawet więcej) emigracji wypada na ludność rolniczą.

Odmienne nieco przedstawia się emigracja ludności rolniczej ze Szwajcaryi, Belgii i pośród wychodźców czasowych z Włoch. Szwajcarya wykazuje pod tym względem w latach 1885—1889 wysoki udział rolników, zbliżający się mniej więcej do cyfr austriackich, duńskich i włoskiej emigracji stałej, bo wynosi on 51·49, 50·29, 46·79, 43·07 i 43·76%. Z następnym rokiem zjawia się zniżka i odtąd emigracja ludności rolniczej ze Szwajcaryi obraca się między 23·24% w 1895 r. a 35·20% w 1891 r. Podobny objaw występuje także w czasowej emigracji włoskiej, gdzie w latach 1885—1889 ludność rolnicza przedstawia 42·44%, 46·93%, 56·22%, 50·63%, 49·59% ogółu emigrantów, z następnym zaś rokiem cyfra rolników zaczyna spadać, obracając się między 25·30% w 1894 r., a 36·23% w 1890 roku. Wreszcie w belgijskiej emigracji ludność rolnicza przedstawia najwyższy udział w latach 1891, 1892 i 1893 w wysokości 24·55%, 33·84% i 29·32%, poza tem schodzi do 14·47% w 1886 roku.

Zresztą Belgia należy charakterem swego wychodźstwa raczej już do drugiej grupy państw europejskich, których emigracja obejmuje przede wszystkim wyrobników i służbę. Lecz tutaj mamy znów do czynienia z podobnem zjawiskiem, jak w Austrii. W latach 1886—1889 wyrobnicy i służba stanowili 16·89, 34·16, 18·16 i 9·27% ogółu emigrantów. Nagle w 1891 r. następuje nagła zwyżka na 28·48%, w 1892 r. na 50·27%, rozwijająca się w dalszych latach z prawidłowemi już wahaniami, aż dochodzi do 92·87% w r. 1905. Te nienaturalne skoki tłómaczą w znacznej mierze cyfry grupy „osób bez zawodu“, przedstawiające w okresie od 1886 do 1891 roku 44·06, 32·59, 45·89, 44·20, 35·62 i 43·34% wychodźstwa. Nagle w tym samym roku 1892 zjawia się gwałtowna zniżka na 5·36%, która w następnym roku spada na 3·61%. Te dwa wręcz sobie przeciwne objawy, zjawiające się równocześnie, każą wnosić, że ma się w tym wypadku do czynienia z podobną niedokładnością w ugrupowaniu wychodźców belgijskich według zawodów, jak to widzieliśmy w statystyce hamburskiej i bremeńskiej w odniesieniu do emigrantów z Austrii.

Z innych państw, należących do tej grupy, najnormalniejszy rozwój przedstawia Szwecya, gdzie liczba emigrujących wyrobników i służby obraca się mniej więcej w tychsamych granicach, co wychodźstwo ludności rolnej z Austrii, Danii i Włoch (w emigracji stałej), między 39·32% w r. 1890 a 54·63% w r. 1894:

Rok	Na ogół emigrantów wypada służby i wyrobników %	Rok	Na ogół emigrantów wypada wyrobników i służby %
1886	45·62	1895	48·09
1887	45·09	1897	46·44
1888	43·81	1898	45·96
1889	43·13	1899	45·05
1890	39·32	1900	43·80
1891	53·08	1901	41·38
1892	53·64	1902	41·64
1893	53·91	1903	42·27
1894	54·63	1904	45·75

Norwegia przedstawiałaby w zasadzie podobny obraz:

Rok	Na ogół emigrantów wypada służby i wyrobników %	Rok	Na ogół emigrantów wypada wyrobników i służby %
1888	50.41	1897	30.77
1889	53.00	1898	37.65
1890	44.34	1899	36.80
1891	48.37	1900	43.82
1892	56.58	1901	40.90
1893	47.62	1902	41.14
1894	31.00	1903	41.03
1895	24.89	1904	18.18
1896	33.46	1905	26.59

Pewne zboczenie wykazują tylko lata 1894 i 1895, tudzież rok 1904 i 1905. Otóż w latach 1894 i 1895 wzrosła cyfra emigrantów w grupie »handel i żeglarstwo«, wynosząca 31.98% względnie 39.33%. Prawdopodobnie nastąpiło w tym wypadku pewne silniejsze przesunięcie części wyrobników do żeglarstwa wskutek dokładniejszego wybadania dotyczących wychodźców. Bardziej zastanawiającą byłaby gwałtowna zniżka emigrujących wyrobników i służby w latach 1904 i 1905 z 41.03% w r. 1903 na 18.18% względnie 26.59%, gdyby nie wyjaśnienie, zawarte w dotyczących publikacjach, że pewną część wyrobników rolnych przeniesiono w powyższych latach do grupy rolniczej¹⁾. I rzeczywiście ludność rolnicza, przedstawiająca nieliczny udział w emigracji norweskiej, zwłaszcza przed rokiem 1900, wynosi w 1904 roku 26.01%, a w 1905 roku aż 44.57% ogółu wychodźców. »Handel i żeglarstwo« wynoszą w tych latach 25.97% i 23.40%.

Ciekawy obraz przedstawia Wielka Brytania. Pomijając grupy znane pod nazwą »osoby bez zawodu« i »inne zawody«, emigracja wielko-brytyjska obejmuje najsilniej »wyrobników i służbę«, jednak ilościowe napięcie wychodźstwa tych ostatnich obraca się między 22.26% (1897 r.) a 33.28% (1904 r.). Widać stąd, że jeszcze w każdym razie $\frac{2}{3}$, a nawet więcej wypada na inne grupy zawodowe. Z pośród tych ostatnich jednak wysuwają się na pierwszy plan »osoby bez zawodu«, wykazywane od r. 1902 razem z »in-

¹⁾ Por. »Notizie sull' emigrazione da alcuni altri stati« w wydawnictwie włoskiego ministerstwa rolnictwa i handlu p. t. »Statistica della emigrazione italiana« etc. Roma 1906.

nymi zawodami«, co jednak, sądząc po niewielkiej liczbie emigrantów z grupy »inne zawody« w poprzednich latach, nie wpływa zasadniczo na wynikające z połączenia ukształtowanie cyfrowe. »Osoby bez zawodu« przedstawiają tak wysoki procent ogółu emigrantów, jakiego nie spotykamy w żadnym innym państwie:

Na 100 emigrantów wypada			Na 100 emigrantów wypada		
Rok	osób bez zawodu	osób bez zawodu i innych zaw.	Rok	osób bez zawodu	osób bez zawodu i innych zaw.
1885	52.36	—	1896	47.32	—
1886	47.07	—	1897	50.04	—
1887	45.33	—	1898	48.77	—
1888	46.73	—	1899	47.57	—
1889	49.16	—	1900	41.41	—
1890	49.65	—	1901	42.53	—
1891	50.02	—	1902	—	43.61
1892	50.83	—	1903	—	41.17
1893	47.45	—	1904	—	41.99
1894	52.33	—	1905	—	42.25
1895	48.47	—			

Te wysokie cyfry w grupie osób bez zawodu tłumaczą się częścią emigracją irlandzką, mającą w przeważnej części omawianego okresu charakter wychodźstwa w związkach rodzinnych, a częścią wadliwością statystyki brytyjskiej, nie wyróżniającej z należytą ścisłością ruchu podróży.

5. Wychodźstwo europejskie i ruch naturalny ludności w latach 1876—1900¹⁾.

Francja.

Wzrostowi emigracji w okresie 1881—1885 (z 37.31 na 100.000 śrd. ludn. w poprzednim pięcioleciu na 67.80) odpowiada zniżka urodzeń (z 126.6 na 124.3 do 1000 śrd. ludn.) i zniżka zgonów (z 112.3 na 111.8 do 1000 śrd. ludn.). Ponieważ spадanie względnej cyfry urodzeń było silniejsze, niż zniżka zgonów, przedstawiająca objaw dodatni dla rozwoju ludności, przeto nadwyżka urodzonych nad zmarłymi spada również z 1431 na 1246 w stosunku do 100.000 śrd. ludn. Wzmógł się ruch emigracyjny, nie będąc w swym oddziaływaniu na

¹⁾ P. uwagi co do materiałów statystycznych na str. 56.

wzrost ludności powstrzymany przez żaden z czynników naturalnego ruchu ludności, obniża nadwyżkę urodzonych o wiele silniej, niż w latach 1876—1880: tam procentowe obniżenie nadwyżki urodzonych przez wychodźstwo wynosiło 2·07%, tutaj podnosi się na 5·43%.

Jeszcze charakterystyczniej przedstawia się pod tym względem następne pięciolecie (1886—1890). Zniżka urodzeń jest o wiele silniejsza, niż poprzednio:

	Na 1000 śrd. ludn. było:		
	1876—1880	1881—1885	1886—1890
Urodzeń . . .	126·6	124·3	116·0
Zgonów . . .	112·3	111·8	110·7

Natomiast napięcie obniżania się liczby zgonów utrzymuje się w granicach o wiele słabszych, wskutek czego nadwyżka urodzonych nad zmarłymi doznaje bardzo znacznej zniżki. Ponieważ zaś właśnie na tensam czas przypada przesilenie w wychodźstwie francuskim, które osiąga obecnie swe maximum, by potem zacząć stale spadać (podnosi się z 67·80 w latach 1881—1885 na 246·4 do 100.000 śrd. ludn.), przeto ujemny wpływ emigracji na wzrost ludności znajduje swój wyraz w tem, że procentowe obniżenie nadwyżki urodzonych przez wychodźstwo podnosi się z 5·43 w okresie 1881—1885 na 46·74 i przygotowuje podstawę do smutnego wyniku następnego pięciolecia (1891—1895). W tem ostatniem emigracja po bardzo szybkim wzroście w poprzednich latach doznaje nagłej zniżki (z 246·4 na 68 do 100.000 śrd. ludn.), zarazem jednak występuje dalsza zniżka urodzeń (z 116 do 1000 śrd. ludn. w latach 1886—1890 na 112·2 do 1000 śrd. ludn.) przy równoczesnym wzroście zgonów (z 110·7 w 1886—1890 na 112·2 do 1000 śrd. ludn.). Choć zatem ubytek ludności wskutek emigracji był znacznie mniejszy, niż w poprzedzającym pięcioleciu, to jednak ta korzyść została zniweczona niepomysłnym ruchem urodzeń i zgonów, objawiającym się w pochłonięciu całego naturalnego przybytku ludności przez liczbę zmarłych (—1445). W następstwie tego emigracja oddziaływała na ujemny wynik rozwoju ludności francuskiej w latach 1891—1895 tak, jakgdyby wzrosła, a nie spadła, gdyż zwiększyła zastój we wzroście ludności, spowodowany nadwyżką zgonów nad urodzeniami. W okresie V (1896—1900) znajdujemy poparcie powyższych spostrzeżeń przez zestawienie objawów, przedstawiających swą istotą wręcz przeciwnie zjawisko: emigracja spada dalej w szybkim tempie (z 68·09

w 1891—1895 na 22·18 w 1896—1900 w stosunku do 100.000 śrd. ludn.), działa jednak na nadwyżkę urodzonych już całkiem normalnie, gdyż procentowe obniżenie tej nadwyżki przez wychodźstwo jest o wiele mniejsze, aniżeli było w dwu poprzednich pięcioleciach. Przyczyna leży w tem, że słabnący już ruch emigracyjny został w swem oddziaływaniu na naturalny ruch ludności jeszcze bardziej pozbawiony siły wskutek znacznego obniżenia się cyfry zgonów (z 112·2 w 1891—1895 na 82·6 do 1000 śrd. ludn.). W następstwie tego mimo dalszej zniżki urodzeń okres 1896—1900 wykazuje we Francji nadwyżkę urodzeń nad zgonami w wysokości 497 na 100.000 śrd. ludn., którą emigracja osłabia tylko o 4·45%.

Dla lepszego oświetlenia podajemy niżej cyfrowy obraz¹⁾ rocznego naturalnego ruchu ludności francuskiej w latach 1890—1900:

Rok	Małżeństw	Na 1000 mieszkańców średniej ludności wypadła		
		Urodzonych bez nieżywo urodzonych	Zmarłych bez nieżywo urodzonych	Więcej (+) lub mniej (—) urodzonych jak zmarłych
1890	7·0	21·8	22·8	— 1·0
1891	7·4	22·6	22·9	— 0·3
1892	7·6	22·3	22·8	— 0·5
1893	7·5	22·8	22·6	+ 0·2
1894	7·5	22·3	21·2	+ 1·0
1895	7·4	21·7	22·2	— 0·5
1896	7·5	22·5	20·1	+ 2·4
1897	7·5	22·2	19·4	+ 2·8
1898	7·4	21·8	20·9	+ 0·9
1899	7·6	21·9	21·1	+ 0·8
1900	7·7	21·4	22·0	— 0·7

Niemcy.

Lata 1881—1885 wykazują silny wzrost emigracji z 485 w poprzednim pięcioleciu na 1783 w stosunku do 100.000 średniej ludności. Ten wzrost wychodźstwa oddziałł w wysokim stopniu na nadwyżkę urodzonych, gdyż obniżył ją o 31·63%, kiedy w latach 1876—1880 obniżenie wynosiło zaledwie 7·40%. Znaczenie tego oddziaływania emigracji na przyrost ludności występuje tem silniej,

¹⁾ P. Stat. d. d. R. B. 150, T. I. str. 365 i 366. P. także również p. Dr. J. Bertillon »Des recensements de la population, de la nuptialité, de la natalité et de la mortalité à Paris pendant le XIX siècle et les époques antérieures«. (Paris 1907).

jeżeli się weźmie pod uwagę, że w omawianem pięcioleciu nadwyżka urodzonych spadła (z 6549 w 1876—1880 na 5640 do 100.000 średniej ludności) wskutek względnej zniżki urodzonych o 10·9 na 1000 mieszkańców w stosunku do lat 1876—1880, kiedy obniżenie się liczby zgonów w tym samym stosunku było drobne, bo wynosiło zaledwie 1·8. W następnych okresach pięcioletnich od 1886—1900 emigracja z Niemiec stale spada, a tym samym oddziaływa coraz słabiej na obniżenie nadwyżki urodzonych, postępującej ciągle naprzód w szeregu rosnącym, mimo względnego (w stosunku do 1000 ludności) obniżania się cyfry urodzin, ponieważ równolegle spadała względna liczba zgonów, a ta ostatnia zniżka była w stosunku do zniżki urodzeń o wiele wyższa. I tak zniżka urodzeń w porównaniu z okresem poprzednim wynosiła na 1000 ludności w 1886—1890 r. 2·4, w 1891—1895 r. 1·4, w 1896—1900 r. 1·3, kiedy obniżanie się liczby zgonów, będące objawem dodatnim dla rozwoju ludności, przedstawiało się w tym samym stosunku w powyższych okresach pięcioletnich w cyfrach 6·6, 5·7, 10·0.

Austria.

W Austrii stwierdzić należy stały wzrost emigracji. W ślad za tem postępuje w okresie od 1881 do 1895 roku coraz silniejsze obniżanie znaczenia nadwyżki urodzonych dla rozwoju ludności przez wychodźstwo, z drugiej zaś strony względne obniżanie się liczby urodzeń i zgonów. Dopiero w ostatnim pięcioleciu 1895—1900 daje się spostrzedz zmniejszenie się wpływu emigracji na nadwyżkę urodzonych, jakkolwiek w ruchu naturalnym nie widać na pierwszy rzut oka żadnej większej zmiany. Dopiero po dokładniejszym wnikięciu widać różnicę w napięciu poszczególnych objawów naturalnego ruchu ludności: kiedy urodzenia (w stosunku do 1000 średniej ludności) spadły w porównaniu z okresem 1890—1895 zaledwie o 0·8, to liczba zgonów obniżyła się w tym samym czasie i stosunku aż o 11·4. W następstwie tego nadwyżka urodzonych nad zmarłymi podskoczyła bardzo silnie z 4756 (w latach 1891—1895) na 5825 (w stosunku do 100.000 średniej ludności) w okresie 1896—1900. Równocześnie zaś względny wzrost emigracji (do 100.000 średniej ludności) był stosunkowo najmniejszy, bo wynosił w stosunku do odpowiedniego poprzedzającego pięciolecia

w latach	
1881—1885	208·4
1886—1890	126·5
1891—1895	159·3
1896—1900	120·3

Objawem tego wzajemnego wewnętrznego stosunku między ruchem naturalnym ludności, a emigracją było obniżenie się ujemnego wpływu wychodźstwa na nadwyżkę urodzonych w latach 1896—1900 (z 15·14% w 1891—1895 na 14·42% w ostatnim pięcioleciu).

Węgry.

Emigracja z Węgier stale wzrasta w okresie od 1876—1895, oddziaływując równocześnie ujemnie na nadwyżkę urodzonych w okresie od 1881—1895. W pięcioleciu 1896—1900 obniżanie nadwyżki urodzonych przez wychodźstwo słabnie z równoczesnym zmniejszeniem się emigracji. W tym samym czasie względna liczba zgonów doznaje znacznego obniżenia, bo, kiedy zniżka tej ostatniej wynosiła w latach 1891—1895 w porównaniu z poprzedzającym pięcioleciem zaledwie 0·9 (do 1000 średniej ludności) więcej, to w okresie 1896—1900 zmniejszenie się wyniosło w tym samym stosunku 19·5! Mimo zatem dalszego obniżenia się cyfry urodzin, nadwyżka urodzonych nad zmarłymi podniosła się w stosunku do 100.000 średniej ludności z 4892 w okresie 1891—1895 na 5757 w latach 1896—1900. Wobec tego zmniejszony wzrost emigracji nie mógł na obniżenie rosnącej nadwyżki urodzonych działać w tym samym stopniu, co w latach 1891—1895.

Szwajcarya.

W Szwajcarii emigracja wzrasta w porównaniu z poprzednim pięcioleciem w latach 1881—1885 gwałtownie, mianowicie na 1763 w stosunku do 100.000 średniej ludności. Następstwem tego jest silne obniżenie nadwyżki urodzonych przez wychodźstwo, które wzrasta z 15·34% w latach 1876—1880 na 47·49% w następnym pięcioleciu. Ten ujemny wpływ emigracji na wzrost ludności nabiera jeszcze większej siły wskutek tego, że w tym czasie także nadwyżka urodzonych nad zmarłymi doznała zniżki (z 4089 na 3712 w stosunku do 100.000 średniej ludności), ponieważ obniżenie się względ-

nej liczby urodzeń (w stosunku do poprzedniego pięciolecia o 12·7 na ‰ śred. ludności) nie zostało dostatecznie zrównoważone równie silną zniżką zgonów (tylko 8·8 w zestawieniu z okresem 1876—1880).

W następnych okresach wzajemny stosunek wychodźstwa i ruchu naturalnego rozwija się całkiem normalnie. Emigracja maleje, a z nią zmniejsza się również jej ujemny wpływ na przyrost naturalny ludności, gdyż w ruchu urodzeń i zgonów niema żadnych nadzwyczajnych wahań. Dopiero w pięcioleciu 1895—1900 podnosi się cyfra urodzeń, streszczająca się wobec względnej zniżki jeszcze w poprzednim okresie pięcioletnim w zwyzce 3·5 na 1000 średniej ludności, równocześnie zaś liczba zgonów spadła o 9 na 1000 średniej ludności. Następstwem takiego stanu rzeczy był bardzo silny wzrost nadwyżki urodzonych nad zmarłymi z 3226 w latach 1891 do 1895 na 5165 do 100.000 średniej ludności. Ujemny wpływ emigracji na tę nadwyżkę był nadzwyczaj drobny, gdyż wychodźstwo spadło także gwałtownie z 981·7 na 100.000 śred. ludności w okresie 1891—1895 na 447·8 w latach 1896—1900. O ile procentowe obniżenie nadwyżki urodzonych przez emigrację wynosiło w latach 1891—1895 jeszcze 30·47‰, o tyle w ostatnim pięcioleciu ubiegłego stulecia wynosiło tylko 8·67‰.

Włochy.

We Włoszech stale wzrastająca emigracja wywiera znaczny wpływ na przyrost ludności. Bierzemy pod rozwagę przede wszystkim emigrację stałą, która w miarę swego ilościowego napięcia obniża mniej lub więcej nadwyżkę urodzonych nad zmarłymi. I tak w latach 1881—1885 podnosi się liczba emigrantów o 577·2 na 100.000 średniej ludności w porównaniu z poprzedzającym pięcioleciem, równolegle z tem podnosi się procentowe osłabienie nadwyżki urodzonych przez wychodźstwo o 6·95 więcej, niż w okresie 1876—1880. W następnym pięcioleciu wzrost emigracji jest jeszcze gwałtowniejszy, bo podnosi się z 1070 w latach 1881 do 1885 na 2088 w stosunku do 100.000 średniej ludności, równocześnie zaś podnosi się procentowe obniżenie nadwyżki urodzonych pod wpływem wychodźstwa z 20·22‰ na 40·87‰!

W następnych dwu pięcioleciach emigracja wzrasta powolniej (o 126 względnie 166 na 100.000 średniej ludności więcej w porównaniu z poprzednim pięcioleciem) i również w wolniejszym tem-

pie wzrasta jej ujemny wpływ na nadwyżkę urodzonych nad zmarłymi. (Procentowe obniżenie nadwyżki urodzonych przez emigrację stałą w okresie 1886—1890 r. 40·87‰, w 1891—1895 r. 41·84‰, w 1896—1900 r. 42·97‰).

Szwecya.

W Szwecyi emigracja wzrasta w obu pięcioleciach lat ośmdziesiątych ubiegłego wieku, jednak wpływ jej na rozwój ludności jest o wiele silniejszy w latach 1880—1885, niż w okresie od 1886 do 1890 roku. Przyczyny należy szukać częścią w samym wychodźstwie, częścią zaś w ruchu naturalnym ludności. W latach 1881 do 1885 pojawia się w porównaniu z poprzednim pięcioleciem zniżka urodzeń z 152·7 na 146·8 do 1000 średniej ludności. Wprawdzie równocześnie występuje także zniżka zgonów (z 91·9 na 87·6 do 1000 średniej ludności), jednakowoż nie jest ona w tym samym stopniu silna, jak zniżka urodzonych (różnica w cyfrach urodzonych wynosi w omawianym okresie 5·9 w porównaniu ze stanem poprzedniego pięciolecia, kiedy różnica w cyfrach zmarłych w tym samym stopniu przedstawia tylko 4·3). W następstwie tego w latach 1881—1885 zjawia się w porównaniu z poprzedzającym pięcioleciem zniżka nadwyżki urodzonych nad zmarłymi o 156 na 100.000 średniej ludności. W stosunku do znacznej zniżki względnej cyfry urodzonych jest to obniżenie się nadwyżki urodzeń stosunkowo niewielkie. Za to jednak silnie wzmożony ruch emigracyjny wpłynął ujemnie na tę nadwyżkę urodzonych (5918 na 100.000 średniej ludności) w wysokości 64·16‰, co w porównaniu z latami 1876—1880 przedstawia zwiększenie obniżającego wpływu emigracji na naturalny przyrost ludności o 32·53.

W drugim pięcioleciu lat ośmdziesiątych w ruchu naturalnym występuje taksamo, jak i poprzednio, zniżka cyfry urodzonych i zmarłych, lecz napięcie siły jednej i drugiej jest odmienne, niż w latach 1881—1885: cyfra urodzonych obniża się znacznie słabiej (z 146·8 na 144·7 do 1000 śred. ludności), kiedy liczba zgonów spada silniej (z 87·6 na 82·3 do 100 śred. ludności). Różnica między cyfrą urodzonych (do 1000 śred. lud.) w pierwszym, a taką samą cyfrą w drugim pięcioleciu lat ośmdziesiątych wynosi 2·1, różnica między cyframi zgonów — 5·3. Wskutek takiego stanu rzeczy pojawia się w latach 1886—1900 wzrost nadwyżki urodzonych z 5918 w latach 1881—1885 na 6236 w stosunku do 100.000 średniej ludności, tj. o + 321. Równocześnie wzrasta wprawdzie emigracja, bo na 100.000 średniej

ludności przypada 4294 wychodźców, kiedy w poprzednim pięcioleciu wypadało ich w tym samym stosunku 3798, jednak wpływ jej na nadwyżkę urodzonych doznał osłabienia z powodu pomyślniejszych wyników naturalnego ruchu ludności: kiedy w latach 1876—1880 na 100 nadwyżki urodzeń nad zgonami wypadało 31·63 emigrantów, w 1881—1885 r. 64·16, to w następnym pięcioleciu zwyżka jest drobna, bo procentowe obniżenie przyrostu naturalnego przez wychodźstwo wynosi 68·82, to jest w porównaniu z poprzednim okresem pięcioletnim zaledwie $+4·66$.

W latach 1891—1895 emigracja spada z 4294 na 3320 do 100.000 średniej ludności. Równocześnie występuje silna zniżka urodzeń i bardzo drobny wzrost zgonów, wskutek czego nadwyżka urodzonych obniża się z 6239 na 5390 do 100.000 średniej ludności. Ten ujemny wynik naturalnego ruchu ludności doznaje jeszcze znacznego pogorszenia skutkiem emigracji (61·59‰), jakkolwiek w porównaniu z poprzednim pięcioleciem wpływ emigracji naogół osłabł, bo tam wynosił 68·82‰.

Wreszcie w pięcioleciu 1896—1900 zniżce względnej cyfry urodzin z 136·6 na 134·4 odpowiada mniej więcej takiesamo obniżenie się liczby zgonów z 82·7 na 80·4 (‰ średniej ludności). Jakkolwiek zatem ujemny wpływ naturalnego ruchu ludności poprzednich lat musiał się odbić siłą rzeczy jeszcze i na omawianem pięcioleciu, to mimo to wzajemne oddziaływanie na siebie dwu sobie wręcz przeciwnych objawów — zniżki urodzeń i zmniejszenia się liczby zgonów — sprawiło, że obniżenie się nadwyżki urodzonych jest bardzo drobne, bo w latach 1891—1895 wynosiła ta nadwyżka 5390, obecnie zaś 5375 do 100.000 średniej ludności. Równocześnie emigracja doznaje bardzo silnej zniżki z 3320 na 1696 do 100.000 średniej ludności, w następstwie czego słabnie także w wysokim stopniu jej ujemny wpływ na przyrost naturalny: obniżenie nadwyżki urodzonych przez emigrację wynosi w okresie 1896—1900 r. już tylko 31·56‰, kiedy w poprzednim pięcioleciu dochodzi jeszcze do cyfry 61·59‰.

Norwegia.

W Norwegii okres 1881—1885 przedstawia się bardzo niepomyślnie dla rozwoju ludności. Wzrost emigracji jest gwałtowny, bo wynosi w stosunku do 100.000 średniej ludności 5629, kiedy w poprzednim pięcioleciu wypadało na tę samą liczbę mieszkańców tylko 2453 wychodźców.

Równolegle z podniesiem się cyfry emigracji spada względna liczba urodzeń (z 158·2 na 153·4 do 1000 śred. ludności), przy względnym wzroście ilości zgonów (z 82·7 na 84·5 do 100 śred. ludności). Wskutek tego nadwyżka urodzonych nad zmarłymi w stosunku do poprzedniego pięciolecia ulega także zniżce z 7549 (w latach 1876 do 1880) na 6886 do 100.000 śred. ludn., w dodatku zaś działa na nią silnie wzmagająca się emigracja. Kiedy w latach 1876—1880 procentowe obniżenie nadwyżki urodzonych przez emigrację wynosiło zaledwie 32·49‰, to w okresie 1881—1885 podniosło się ono na 83·65‰. W następnych dwu pięcioleciach stan rzeczy się polepsza: emigracja spada i działa coraz słabiej na nadwyżkę urodzonych nad zmarłymi, która wprawdzie spada aż po rok 1895 pod wpływem obniżania się względnej cyfry urodzeń, nie równoważonego przez silniejszą zniżkę względnej liczby zgonów. Najwybitniej występuje ten wzajemny związek między poszczególnymi objawami naturalnego rozwoju ludności i wychodźstwem w pięcioleciu 1896—1900. Względna liczba urodzeń do 1000 średniej ludności podniosła się w porównaniu z poprzednim okresem pięcioletnim z 151·9 na 152·5, a równocześnie znacznie się obniżyła liczba zgonów z 83·8 na 78·6 (do 1000 średniej ludności).

W następstwie tego podskakuje również silnie nadwyżka urodzonych nad zmarłymi z 6791 na 7382 do 100.000 średniej ludności.

Naodwrot zaś w tym samym czasie nastąpiła silna zniżka emigracji, bo, kiedy w latach 1891—1895 na 100.000 średniej ludności przypadało 3081 emigrantów, to w okresie 1896—1900 cyfra ta się streszcza w wysokości 1583 osób. Kiedy zatem w poprzednim pięcioleciu emigracja obniżyła nadwyżkę urodzonych o 45·37‰, to w okresie 1896—1900 zdołała ją osłabić tylko o 21·45‰.

Z porównania naturalnego ruchu ludności z emigracją z 9 państw europejskich w okresie od 1876 do 1900 roku wynika, że ruch urodzeń i zgonów rozwija się o wiele prawidłowiej, aniżeli wychodźstwo. Wędrowniki zależą od tylu przyczyn, różnych swą istotą i pobudkami, że doznają raz silnego wzrostu, drugi raz nagłego obniżenia, wywołując równocześnie w naturalnym ruchu ludności zboczenia od prawidłowego rozwoju. Badając rozwój urodzeń, spostrzega się silniejsze odchylenia albo w latach, w których emigracja doznaje silniejszego wzrostu, albo też w latach, następujących zaraz po wzroście wędrowców. O ile się rozchodzi o ruch urodzeń, to naj-

silniejsze wahania wykazują Włochy w latach 1891—1900, Wielka Brytania i Niemcy w okresie 1881—1885 r., Węgry w latach 1891 do 1895 i 1896—1900 Szwajcarya w okresie 1881—1890, Szwecya i Norwegia w okresie 1881—1885.

Gwałtowniejsza zniżka cyfry urodzeń postępowwała w zasadzie równolegle z silniejszym wzrostem emigracji.

Co się tyczy zgonów, to uderza tutaj ten niezmiernie doniosły objaw, że obok stałej tendencji zniżkowej po stronie urodzeń występuje na ogół dążność do obniżania się liczby zgonów. Wobec tego ma się do czynienia z dwoma wręcz sobie przeciwnymi zjawiskami, zniżką urodzeń i zniżką zgonów: pierwsza jest ujemnym objawem dla naturalnego przyrostu ludności, druga stanowi czynnik, zmniejszający szkodliwy wpływ obniżania się względnej liczby urodzeń. I jeżeli mimo to w znacznej części badanych państw europejskich przeważa dążność ku wyższemu naturalnemu przyrostu ludności, to główna przyczyna tego dodatniego objawu tkwi przede wszystkim w zmniejszaniu się cyfry zgonów, równoważącym ujemny wpływ zniżkowej dążności ruchu urodzeń i działania emigracji¹⁾. Do pewnego stopnia wyjątkowo przedstawiają się Francya i Wielka Brytania. Pierwsza z nich jest obrazem silnego osłabienia przyrodzonej zdolności do rozwoju ludności, druga zaś zdaje się wykazywać na pierwszy rzut oka ogólne obniżanie się ogólnej cyfry nadwyżki urodzonych, co się jednak dzieje głównie z powodu anormalnych stosunków w Irlandyi, gdzie wskutek bardzo silnej emigracji rozwój ludności doznał poważnego zastoju. Widać to z następujących cyfr²⁾:

Rok	Na 1000 śred. ludn. rocznie wypadało przeciętnie w Irlandyi więcej urodzonych, niż zmarłych
1864/70	9·7
1871/80	8·2
1881/90	5·4
1891/900	4·8

¹⁾ P. Dr Zofia Daszyńska-Golińska »Z badań nad zagadnieniem ludności«, zwłaszcza cz. II. p. t. »Naturalny ruch ludności europejskiej w ostatnich latach sześćdziesięciu« w Ekonomście R. VIII Warszawa 1908. Także p. studium R. Kuczyńskiego o przyroście ludności w większych państwach w ciągu ostatnich lat 25-ciu w Jahrb. f. Nationalökonomie und Statistik 1908.

²⁾ P. »Stat. d. d. Reichs« B. 150, T. I. str. 372.

Irlandya

(według Stat. d. d. Reichs B. 150, T. I. str. 334 i 372, tudzież »Census of Ireland« Dublin 1903)

Rok	Spis ludności		Na 1000 mieszkańców średniej ludności wypadu			Na 100 nadwyżki urodzonych nad zmarłymi wypadu emigrantów
	Dzień i miesiąc	Liczba mieszkańców	Urodzonych bez nieżywo urodz.	Zgonów bez nieżywo urodz.	Więcej urodzonych niż zmarłych	
1876			26·6	17·5	9·1	78
1877			26·4	17·7	8·7	83
1878			25·4	18·9	6·5	119
1879			25·7	20·0	5·7	156
1880			24·6	19·8	4·8	380
1881	4/IV	5,174.836	24·5	17·5	7·0	219
1882			24·1	17·4	6·7	261
1883			23·6	19·2	4·4	496
1884			24·0	17·6	6·4	239
1885			23·5	18·4	5·1	246
1886			23·3	17·9	5·4	237
1887			23·1	18·2	4·9	348
1888			22·8	17·9	4·9	332
1889			22·7	17·4	5·2	283
1890			22·3	18·2	4·1	316
1891	6/IV	4,704.750	23·1	18·4	4·7	270
1892			22·3	19·2	3·0	358
1893			23·0	17·9	5·0	207
1894			22·9	18·2	4·7	164
1895			23·2	18·5	4·7	224
1896			23·6	16·6	7·0	122
1897			23·4	18·4	5·0	143
1898			23·2	18·1	5·1	140
1899			22·9	17·6	5·3	170
1900			22·5	19·5	3·0	332

U w a g a: Według spisu z 3/IV 1871 Irlandya liczyła 5,412.377 mieszk.
» » z 1/IV 1901 » » 4,458,775 »

Gdy się weźmie pod uwagę okres od 1876 r. do 1900 roku, to stwierdzić należy, iż Irlandya jest jedynym krajem w Europie, gdzie ludność w XIX stuleciu spadała pod wpływem bardzo silnej emigracji. Pod względem rozwoju ruchu wychodźczego z Irlandyi można w latach 1876—1900 rozróżnić na ogół 3 okresy: lata 1876 i 1877 wykazują najsłabsze osłabienie nadwyżki urodzonych przez emigrację. Z rokiem 1878 zaczyna ten ujemny wpływ wychodźstwa na naturalny rozwój ludności gwałtownie wzrastać, osiągając w roku 1883 swe *maximum*, gdyż na 100 nadwyżki urodzeń nad zgonami wypada 496 wychodźców! Następnie wpływ ten raz wzrasta, raz spada, wykazując najsilniejsze osłabienie w latach 1894 i 1896—1899, podnosząc się znów znacznie w r. 1900.

Jeżeli się weźmie pod uwagę, że równolegle z silną emigracją pojawia się na ogół tendencja zwykła zgonów, to nie dziw, że rdzenna ludność Irlandyi została wstrzymana w swoim rozwoju. Naturalny przyrost roczny wynosił w roku 1876 na 1000 średniej ludności 9·1, a następnie przechodząc rozmaite wahania obniżył się na końcu ostatniego ćwierćwiecza zeszłego wieku do cyfry 3 na 1000 średniej liczby mieszkańców. Wynikające stąd ciągle obniżanie się ludności Irlandyi występuje bardzo wyraźnie na dołączonym grafikonie. Według przeprowadzonych spisów wyludnianie się Irlandyi mniej więcej od połowy XIX wieku przedstawia się w następujących cyfrach¹⁾:

Spis ludności	Liczba mieszkańców	Przeciętny roczny przyrost średniej ludności w każdym okresie w ‰
7. VI. 1841	8,175.124	+ 0·51
31. III. 1851	6,552.385	— 2·20
8. IV. 1861	5,798.967	— 1·22
3. IV. 1871	5,412.377	— 0·69
4. IV. 1881	5,174.836	— 0·45
6. IV. 1891	4,704.750	— 0·95
1. IV. 1901	4,458.775	— 0·54

¹⁾ P. »Stat. d. d. R.« B. 150. T. I. str. 334 i »Census of Ireland 1901« (Dublin 1903) str. 3, tabl. 2.

Końcowe uwagi.

Wewnętrzne zróżniczkowanie emigracji europejskiej pozwala rozróżnić pośród państw Europy dwie główne grupy. Jedne z nich, to kraje o starej już emigracji, jak Niemcy, Wielka Brytania i Skandynawia; wychodźstwo z nich traci na sile, chyli się ku upadkowi. I dziwna rzecz, że równocześnie występują w nich tesame objawy, jakie zazwyczaj można spotkać w budzącym się dopiero ruchu wychodźczym. Są to mianowicie cechy, właściwe wychodźstwu stałemu: silny udział płci żeńskiej i dzieci. Tem jednak znowu różnią się one od krajów o młodej emigracji, że miejsce gorączki i bezładu zastępuje pewna równowaga i przezorność; wychodźstwo rozwija się falisto, po silniejszej wędrówce, przeważnie płci męskiej, następuje od czasu do czasu ilościowe osłabienie ruchu, a z niem względne wzmożenie się emigracji kobiet i dzieci. Zdaje się, że ze zmianą stosunków gospodarczych i socyalnych wychodźstwo z tych krajów przestaje być wędrówką w celach zarobkowych, a przemienia się w emigrację coraz szczuplejszej liczby osób, szukających wraz z rodzinami w innych krajach stałych podstaw bytu z całą świadomością i rozwagą.

Do drugiej grupy należą Włochy i Austria, a więc państwa, które się obecnie wysunęły na czoło europejskiej emigracji. Tu falistość wychodźstwa nie występuje już z taką siłą, jak w Niemczech lub Szwecyi. Ale i one już naogół przeszły okres bezładnego i gorączkowego wychodźstwa, przybierając coraz wyraźniej charakter państw o emigracji zarobkowej. We Włoszech można ten rozwój po rok 1904 doskonale śledzić; w Austrii jest to już trudniejsze wskutek braku odróżniania emigracji stałej od czasowej. Jednak zboczenia od wewnętrznego zróżniczkowania, właściwego wędrówkom stałym, występujące równolegle z objawami, właściwymi emigracji czasowej, pozwalają wnosić, że wychodźstwo z Austrii przechodzi obecnie przełomową chwilę.

Po środku stoją inne państwa środkowej i zachodniej Europy, zbliżające się charakterem swej emigracji raczej ku drugiej, niż ku pierwszej grupie.

Emigruje przeważnie ludność rolnicza, po niej służba i wyrobnicy. Jednak zasadniczej różnicy między temi dwiema grupami wychodźców europejskich w rzeczywistości prawie niema, gdyż służba

i wyrobnicy rekrutują się przeważnie z pośród ludności rolniczej, szukającej w zamorskich krajach przeważnie w tej gałęzi zarobku i utrzymania.

O ile się rozchodzi o wpływ emigracji na przyrodzony rozwój ludności europejskiej, to bardzo trudno otrzymać czystą stratę ludnościową, ponieważ wychodźstwo wskutek powrotu pewnej części emigrantów do ojczyzny nie oznacza zawsze w całej swej rozciągłości stałego ubytku. Pewnem jest jednak, że choćby nawet nie zbyt długi pobyt dziesiątek tysięcy poza granicami ojczystego kraju musi się po większym przeciągu czasu odbić na stanie i ruchu ludności, a temsamem wychodźstwo europejskie przedstawia w dziedzinie polityki ludnościowej bardzo doniosły problem.

Opracowanie ogłaszanych obecnie materiałów statystycznych ma jeszcze i z tego powodu nie małe znaczenie, że wykazuje jasną braki tych materiałów pod względem jednolitości metodycznej, skutkiem czego także umiejętne ich opracowanie staje się w pewnych kierunkach wprost niemożliwe. Właściwie dają one podstawę tylko do ustalenia ogólnej liczby emigrantów na większym obszarze i w większym okresie czasu i to jeszcze z tem zastrzeżeniem, że trzeba usuwać niedokładności, spowodowane brakiem ustalenia pojęcia emigracji. O ile jednak ma nastąpić zgłębienie problemu emigracyjnego pod względem demograficznego i społecznego układu, tudzież zbadanie wpływu wychodźstwa na rozwój przyrodzony ludności, o tyle dotychczasowe materiały statystyczne przedstawiają liczne braki i usterki. W pierwszym kierunku występuje niejednolitość co do poszczególnych kryteriów wewnętrznego zróżniczkowania, a nawet tam, gdzie taka równomierność istnieje, niema często ciągłości w czasie. W drugim kierunku utrudnia analizę statystyczną brak ścisłych dat co do imigracji, względnie ruchu powrotnego z wychodźstwa.

Prawie nieznaną jest także emigracja sezonowa, stanowiąca jedną z najcharakterystyczniejszych cech gospodarczego życia obecnej doby.

Nie ulega zaś wątpliwości, że ustalenie zasad badania wędrowek w myśl wymagań naukowych przedstawiałoby zarazem dla państw europejskich cel czysto praktyczny, gdyż śmiało rzec można, że obecnie wychodźstwo z Europy przybiera rozmiary istnych »wędrowek ludów«. Wymagania te zostały szczegółowo przedstawione w pierwszej części, a opierają się na ścisłym ustaleniu przedmiotu

statystyki emigracyjnej i na zasadzie obserwacji bezpośredniej o złożonym systemie środków technicznych. Obserwacja pośrednia winna służyć tylko jako uzupełnienie względnie kontrola wyników, otrzymanych zapomocą bezpośredniego badania.

Nie mniej ważnem jest ustalenie statystyki wędrowek wewnętrznych, gdyż pod tym względem z nielicznymi tylko wyjątkami nie dotąd w Europie nie zrobiono. Pewnem jest, że techniczne trudności są tutaj o wiele większe, niż przy obserwacji właściwej emigracji poza granicę państwa, jednakowoż dążeniem nowoczesnej administracji być winno, przeszkody, stojące na drodze, usunąć, gdyż cały szereg ważnych zadań natury publicznej i prywatnej łączy się jak najściślej z wewnętrzną wędrowką ludności. Dotychczasowe usiłowania kongresów statystycznych i Międzynarodowego Instytutu statystycznego nie odniosły pożądanego skutku; państwa europejskie zachowały się wobec zapadłych tam uchwał obojętnie; statystyka emigracyjna nie wyszła poza pierwsze próby. Być może jednak, że odbywająca się pod wpływem masowych wędrowek przemiana stosunków gospodarczych, nowe kształtowanie się społecznego zróżniczkowania ludności, a gdzieś tam wprost przewrót na rynku pracy zwrócić nareszcie uwagę kierujących czynników na problem emigracyjny, który wymaga do swego rozwiązania przede wszystkim należytego statystycznego ujęcia wszystkich objawów, składających się na jego istotę. Dziwna jednak, że myśl międzynarodowego porozumienia w dziedzinie nowoczesnej emigracji zaczęła się w ostatnich czasach budzić nie w Europie, wysyłającej miliony swoich mieszkańców w zamorskie kraje, lecz na drugiej półkuli świata, w głównym zbiorniku fal emigracyjnych, płynących z europejskich krajów: w Stanach Zjednoczonych północnej Ameryki. Tam rodzi się dążność do powstrzymania napływu obcych przychodźców, między innymi także z krajów słowiańskich, ohrzczonego nazwą »the slavic invasion«, a po całym szeregu projektów ustawodawczych Senat i Kongres wysłały do Europy osobną komisję celem zbadania stosunków w ojczyźnie imigrantów. U zbiegu lat 1907 i 1908 wybuchło nagle przesilenie gospodarcze do Stanów Zjednoczonych¹⁾, z powodu którego nastąpił masowy powrót wychodźców do kraju.

¹⁾ Według sprawozdania Generalnego Komisarza imigracyjnego Stanów Zjednoczonych (»Annual Report« za rok fisk. 1908 str. 228) wyjechało z powrotem z Ameryki północnej w 1908 r. 714,828 osób (w tem właściwych wychodźców 395.073 p. str. 211).

Nie ulega jednak wątpliwości, że stosunki prędzej czy później ułożą się na drugiej półkuli znowu pomyślniej, by nowym falom wychodźczym ułatwić odpływ z ich starej ojczyzny. Tymczasem wychodźstwo zarobkowe żłobić sobie zaczyna nowe łożyska, by szersze kręgi zatoczyć, nowe obszary ogarnąć. Ważne stąd powstają zagadnienia, które ująć i rozwiązać będzie zadaniem nowożytnej polityki emigracyjnej. Ta jednak będzie się musiała oprzeć na odpowiednio wykształconej statystyce wędrowek, a wtedy wytyczne, zakresłone badaniami naukowymi, staną się podwaliną nowej i ważnej gałęzi administracji publicznej.

Według zapisków władz granicznych przez Oświęcim i Szczakowę powróciło z Ameryki od stycznia do końca października 1908 galicyjskich wychodźców 28.111, wyjechało nie całe 7000.

P. artykuł L. Loydolda w Stat. Monatschrift N. F. XIII. J. (1908) str. 637 i nast. p. t. »Die Ein- und Auswanderung durch den Hafen von New York im ersten Semester 1908«, według którego przez port nowojorski

	przybyło do Ameryki	wyjechało z Ameryki
w III kwartale 1907 r.	227.728	66.104
w IV " "	224.789	112.686
w I " 1908 r.	57.007	83.978
w II " "	76.446	91.631
	585.970	354.399

Wśród emigrantów, opuszczających Stany Zjednoczone, pierwsze miejsce co do liczby zajmowali Włosi, drugie Polacy. Przez port w Nowym Yorku wyjechało z powrotem z Ameryki

	Od października do końca grudnia 1907	w I kwartale 1908
Polaków	mężczyzn 9.023	mężczyzn 9.926
	kobiet . 1.137	kobiet . 1.422
	razem . 10.160	razem . 11.348
Rusinów	mężczyzn . 810	mężczyzn . 707
	kobiet . 58	kobiet . 62
	razem . 868	razem . 769

Tabl. 1.

Emigracya
w latach 1876—1900
według urzędowych publikacyi.

Rok	Włochy ¹⁾	Francya	Wielka Brytania	Niemcy	Austria	Węgry	Szwajcarya	Szwecya	Norwegia
1876	108771	2190	109469	28368	10832	625	1741	9418	5484
1877	99213	2116	95195	21964	6723	652	1691	7610	4217
1878	96268	2316	112902	24217	5130	803	2608	9032	5929
1879	119831	2634	164274	33327	7366	1759	4288	17637	8663
1880	119901	4612	227542	106190	20993	8766	7255	42109	21489
1881	135832	4456	243002	210547	24712	11257	10935	45992	27280
1882	161562	4858	279366	193869	18119	17520	10896	50178	30214
1883	169101	4011	320118	166119	19581	14839	12758	31605	23657
1884	147017	6100	242179	143586	21039	13195	8975	23560	15907
1885	157193	6063	207644	107338	16372	12348	6928	23493	15184
1886	167829	7314	232900	79875	19403	25149	5803	32889	15158
1887	215665	11170	281487	99712	20156	18270	7558	50786	20741
1888	290736	23339	279928	98515	24819	17630	8346	50323	21452
1889	218412	31354	253795	90259	30924	22064	8430	34212	12642
1890	217244	20560	218116	97103	38223	36002	7712	34222	11693
1891	293631	6217	218507	120089	47000	31524	7516	42776	14140
1892	223667	5528	210042	116458	39700	35247	7835	45504	17049
1893	246751	5586	208814	87677	37000	28544	6177	40869	18778
1894	225323	6219	156030	40964	14315	11266	3849	13358	6114
1895	293181	2463	185181	37498	38104	28197	4268	18955	6207
1896	307482	2167	161925	33824	43039	27314	3330	19551	6679
1897	299855	1999	146460	24631	26453	26400	2508	14559	4669
1898	283715	1694	140644	22221	34197	22802	2288	13663	4859
1899	308339	1739	146362	23740	53873	32800	2493	16876	6699
1900	352782	3150	168825	22309	64535	41320	3816	20661	10931

¹⁾ Stała i czasowa.

Tabl. II.

Emigracja z Europy w latach

Rok	Włochy	Monarchia aust.-węg.		Belgia	Dania	Wielka Brytania i Irlandya			
		Austria	Węgry			Anglia	Szko- cya	Irlandya	Razem W. Bry- tania
1880	35677	20993	8766	— ¹⁾	5658	111845	22056	93641	227542
1881	43725	24712	11257	— ¹⁾	7985	139976	26826	76200	243002
1882	67632	18119	17520	— ¹⁾	11614	162992	32242	84132	279366
1883	70436	19581	14839	— ¹⁾	8375	183236	31139	105743	320118
1884	59459	21039	13195	— ¹⁾	6307	143660	21953	72566	242179
1885	78961	16372	12348	1286	4346	126260	21367	60017	207644
1886	87423	19403	25149	2048	6263	146301	25323	61276	232900
1887	133191	20156	18270	3834	8801	168221	34365	78901	281487
1888	207795	24819	17630	7794	8659	170822	35873	73233	279928
1889	125781	30924	22064	8406	8967	163518	25354	64923	253795
1890	115595	38223	36002	2976	10298	139979	20653	57484	218116
1891	189746	47000	31524	3456	10382	137881	22190	58436	218507
1892	116642	39700	35247	5174	10422	133815	23325	52902	210042
1893	142269	37000	28544	3881	9150	134045	22637	52132	208814
1894	114566	14315	11266	1267	4105	99590	14432	42008	156030
1895	187908	38104	28097	1318	3607	112538	18294	54349	185181
1896	197554	43039	27314	1429	2876	102837	16866	42222	161925
1897	174545	26453	26400	923	2260	94658	16124	35078	146460
1898	139187	34197	22802	928	2340	90679	15570	34395	140644
1899	145440	53873	32800	1456	2799	87400	16072	42890	146362
1900	171735	64535	41320	2215	3570	102448	20472	45905	168925
1901	288947	75525	*54678	2769	4657	111585	20920	39210	171715
1902	295443	93230	68421	3464	6823	137121	26285	42256	205662
1903	292033	110091	90979	4117	8214	177581	36801	45568	259950
1904	267249	82455	50056	4191	9034	175733	37445	58257	271435
1905	459349	124800	101195	4492	8051	170408	41510	50159	262077

* Dany od roku 1901—1905, dotyczące Węgier i Francji, oraz z lat 1904—1905, odnoszące się do wychodźstwa ze Szwecji, wyjęte są ze statystyki Stanów Zjednoczonych.

do krajów zamorskich 1880—1905.

Rok	Fran- cya	Niem- cy	Nor- wegia	Holan- dya	Portu- galia	Rosya	Hisz- pa- nia	Szwe- cya	Szwaj- carya
1880	4612	417097	20212	— ¹⁾	12597	— ¹⁾	— ¹⁾	36398	7255
1881	4456	220902	25976	10100	14637	— ¹⁾	— ¹⁾	40762	10935
1882	4858	203585	28804	7304	18272	— ¹⁾	25796	41585	10896
1883	4011	173616	22167	4855	19251	— ¹⁾	26669	25911	12758
1884	6100	149065	14776	3729	17518	— ¹⁾	20769	17895	8975
1885	6063	110119	13981	2146	13153	18550	24315	18466	6928
1886	7314	83225	15158	2024	13738	33724	34043	28271	5803
1887	11170	104787	20741	5018	16521	29355	37200	46556	6801
1888	23339	103951	21452	4298	23632	38747	49283	45864	7432
1889	31354	96070	12642	9111	19647	25874	97719	29067	7445
1890	20560	97103	10991	3526	28945	85548	37025	30128	6693
1891	6217	120089	13341	4075	33234	109515	37721	38318	6521
1892	5528	116339	17049	6299	20772	74681	30190	41275	6629
1893	5586	87677	18778	4820	30093	40545	38707	37504	5229
1894	6219	40964	5642	1146	26656	17792	34102	9678	2863
1895	— ¹⁾	37498	6207	1314	44419	36725	36220	15104	3107
1896	— ¹⁾	33824	6679	1387	27625	32127	45317	15175	2441
1897	— ¹⁾	24631	4669	792	21369	18107	39372	10314	1778
1898	— ¹⁾	22221	4859	851	23280	27853	33269	8683	1694
1899	— ¹⁾	22697	6699	1347	17541	44201	33638	12028	1701
1900	— ¹⁾	20921	10931	1899	20861	51626	59260	16434	2650
1901	*3150	20874	12745	1874	20439	46888	53304	20616	2968
1902	3117	30915	20343	2301	23880	58474	48529	37107	3617
1903	5578	35453	26784	2963	21291	72223	53660	39525	4669
1904	9406	27265	22264	2440	27927	84120	83509	*27763	3727
1905	10168	27403	21059	2297	33318	78469	122041	26591	3780

¹⁾ Brak ściślejszych dat.

Tabl. III.

Rok	Na 100 emigrantów wypada kobiet										
	Austria	Bulgaria	Belgia	Dania	Niemcy	W. Brytania	Norwegia	Holandia	Włochy		Szwajcaria
									Emigracja stała	Emigracja czasowa	
1885	43.42	— ¹⁾	—	44.45	46.14	41.36	— ¹⁾	40.35	27.09	10.08	38.46
1886	40.65	— ¹⁾	32.69	38.89	45.36	40.41	— ¹⁾	39.57	27.93	9.81	37.96
1887	38.97	— ¹⁾	32.40	37.98	44.00	40.09	38.70	31.74	28.03	9.41	38.07
1888	37.16	— ¹⁾	31.82	38.30	45.43	48.74	38.75	36.73	34.74	12.70	37.37
1889	37.26	— ¹⁾	34.42	39.16	45.43	40.49	44.12	45.41	28.14	10.38	36.64
1890	38.32	— ¹⁾	34.42	40.97	45.97	41.75	— ¹⁾	45.43	27.70	9.72	38.40
1891	40.86	— ¹⁾	33.20	41.07	45.87	41.73	41.61	43.41	33.90	12.11	39.36
1892	37.55	— ¹⁾	30.71	42.23	44.72	41.84	40.65	42.43	34.30	10.49	39.01
1893	37.66	49.67	29.28	42.05	43.88	40.97	40.16	39.48	30.14	12.18	39.04
1894	38.00	49.76	33.93	46.28	47.24	43.52	48.13	38.56	32.41	10.41	40.06
1895	45.30	50.68	33.18	44.94	46.12	43.71	46.78	38.50	34.11	12.24	41.23
1896	44.51	50.14	33.01	44.29	45.26	41.53	39.15	39.87	30.94	9.80	39.76
1897	47.76	50.55	39.94	43.14	44.13	42.97	42.50	35.10	35.34	10.11	41.22
1898	44.55	45.50	39.94	42.73	44.00	42.58	41.44	37.57	32.39	10.03	38.76
1899	43.57	47.45	38.26	41.87	44.19	44.18	38.06	37.26	27.80	9.40	38.14
1900	37.64	49.47	35.65	40.61	45.54	43.07	37.12	38.65	25.72	10.95	36.45
1901	33.29	50.97	30.12	38.65	42.76	43.44	36.20	41.99	26.91	11.58	36.11
1902	30.94	51.17	31.19	37.03	40.98	42.13	32.98	38.24	22.29	15.67	34.34
1903	32.20	— ¹⁾	31.08	35.39	42.96	39.35	35.05	39.25	21.22	13.04	33.81
1904	34.36	— ¹⁾	32.30	38.19	42.57	41.79	39.33	38.07	17.69		36.17
1905	31.13	— ¹⁾	33.63	35.90	41.88	39.82	38.57	37.34	16.86		36.06

¹⁾ Brak dokładnych dat.

Tabl. IV.

Rok	Na 100 emigrantów wypada dzieci:										
	Austria	Belgia	Dania	Niemcy	W. Brytania	Norwegia	Holandia	Włochy		Szwecja	Szwajcaria
								Emigracja stała	Emigracja czasowa		
1885	— ¹⁾	— ¹⁾	21.37	— ¹⁾	16.34	— ¹⁾	25.11	— ¹⁾	— ¹⁾	17.46	22.98
1886	— ¹⁾	21.64	19.81	24.36	16.36	— ¹⁾	28.90	— ¹⁾	— ¹⁾	14.80	21.83
1887	— ¹⁾	22.77	18.74	22.83	16.99	— ¹⁾	22.45	18.20	5.74	— ¹⁾	19.64
1888	— ¹⁾	23.79	17.23	24.44	20.38	16.63	25.71	24.85	7.89	— ¹⁾	18.08
1889	— ¹⁾	28.22	18.76	24.27	14.90	17.07	35.02	17.60	7.33	— ¹⁾	18.98
1890	20.48	23.32	20.08	23.99	13.41	17.83	26.63	17.42	7.33	— ¹⁾	18.04
1891	22.41	23.59	20.14	25.80	13.16	15.93	25.62	23.96	8.53	— ¹⁾	18.32
1892	20.06	20.35	20.27	25.64	6.44	15.21	26.96	22.32	5.82	— ¹⁾	17.30
1893	19.78	18.77	18.98	21.79	12.73	14.65	27.17	19.38	7.75	— ¹⁾	17.01
1894	26.96	18.63	18.12	19.33	11.71	15.89	21.03	21.15	8.08	— ¹⁾	13.87
1895	21.09	16.85	16.49	17.16	11.28	13.25	21.38	23.95	8.64	— ¹⁾	15.62
1896	25.75	16.76	13.81	17.04	10.62	10.75	22.14	21.58	8.69	— ¹⁾	14.26
1897	29.82	21.15	14.29	15.39	10.51	11.01	20.45	24.08	8.09	— ¹⁾	15.68
1898	21.27	21.51	12.57	15.05	10.82	11.54	21.85	21.17	7.50	13.04	14.03
1899	27.67	20.44	13.57	15.67	10.50	11.06	25.31	18.62	6.04	12.77	13.07
1900	22.34	20.03	13.39	18.22	10.76	10.65	27.12	14.81	6.13	11.23	14.10
1901	17.08	17.80	14.51	19.48	11.60	11.33	21.29	16.12	5.58	10.35	13.49
1902	15.71	18.71	15.32	21.24	12.19	11.49	24.77	12.95	5.73	10.84	13.13
1903	15.86	18.78	14.04	22.71	12.54	13.24	28.01	11.49	7.23	13.88	14.13
1904	14.87	18.16	14.78	24.05	13.22	16.07	27.25	10.70		— ¹⁾	14.44
1905	11.75	19.62	13.11	23.37	13.22	13.84	27.27	10.51		— ¹⁾	13.48

¹⁾ Brak dokładnych dat.

Tabl. V.

Rok	Na 100 wychodźców włoskich wypada			
	emigrujących z rodzinami		emigrujących pojedynczo	
	wychodźstwo stałe	wychodźstwo czasowe	wychodźstwo stałe	wychodźstwo czasowe
1891	59·51	21·97	40·49	78·03
1892	52·49	18·15	47·51	81·85
1893	48·67	21·22	51·33	78·78
1894	54·74	21·01	45·26	79·99
1895	60·37	21·97	39·63	78·03
1896	55·27	19·45	44·73	80·55
1897	60·20	19·76	39·80	80·24
1898	51·84	18·98	48·16	81·82
1899	45·67	21·02	54·53	78·98
1900	40·90	22·05	59·10	77·95
1901	46·06	17·25	53·94	82·75
1902	35·15	15·67	64·85	84·33
1903*)	24·66	17·44	75·34	82·56
1904	19·91		80·99	
1905	20·67		79·33	

*) W r. 1903: W całej emigr. stałej i czasowej:
Na 100 emigrantów:
z rodzinami 20·72 jednostkowo 79·28.

Tabl. VI.

Państwo	Na 100.000 mieszkańców (średniej ludności) przypada nadwyżki urodzeń				
	1876-1880	1881-1885	1886-1890	1891-1895	1896-1900
Włochy	3712	5287	5108	5285	5538
Francja	1431	1246	626	— *)	497
W. Brytania	6658	6394	5731	5417	5442
Niemcy	6549	5640	6056	6490	7367
Austria	4107	4010	4441	4756	5825
Węgry	3607	5352	5714	4892	5757
Szwajcaria	4089	3712	3590	3226	5165
Szwecja	6074	5918	6239	5390	5375
Norwegia	7549	6887	6817	6791	7382

*) + 1445 zmarłych.

Tabl. VII.

Państwo	Na 100.000 mieszkańców (średniej ludności) przypada emigrantów				
	1876-1880	1881-1885	1886-1890	1891-1895	1896-1900
Włochy	1940·0*)	2651·0*)	3688·0*)	4152·0*)	4848·0*)
Francja	37·3	67·8	246·4	68·0	22·1
W. Brytania	2085·0	3611·0	3402·0	2537·0	1890·0
Niemcy	485·0	1783·0	966·8	791·8	233·2
Austria	235·1	443·5	571·0	720·3	840·0
Węgry	81·7	427·7	699·3	751·9	722·9
Szwajcaria	627·4	1763·0	1302·0	981·7	447·8
Szwecja	1921·0	3798·0	4294·0	3320·0	1696·0
Norwegia	2453·0	5629·0	4121·0	3081·0	1583·0

*) Na 100.000 średniej ludności wypada wychodźców, emigrujących na stałe w latach

1876—1880	1881—1885	1886—1890	1891—1895	1896—1900
492·8	1070	2088	2214	2380

Tabl. VIII.

Państwo	Procentowe obniżenie nadwyżki urodzonych przez emigrację				
	1876-1880	1881-1885	1886-1890	1891-1895	1896-1900
Włochy	52·28*)	50·14*)	72·19*)	78·55*)	87·53*)
Francja	2·07	5·43	46·74	— ¹)	4·45
W. Brytania	31·31	56·47	59·36	46·83	34·72
Niemcy	7·40	31·63	15·96	12·20	3·16
Austria	5·72	11·05	12·86	15·14	14·42
Węgry	2·26	7·99	12·23	15·37	12·55
Szwajcaria	15·34	47·49	36·26	30·42	8·67
Szwecja	31·63	64·16	68·82	61·59	31·56
Norwegia	32·49	83·65	60·45	45·37	21·45

*) Na 100 nadwyżki urodzonych wypada wychodźców, emigrujących na stałe, w latach

1876—1880	1881—1885	1886—1890	1891—1895	1896—1900
13·27	20·22	40·87	41·84	42·97

¹) P. uw. do tabl. VI.

Dodatek.

Wobec niezwykle bogactwa literatury, traktującej o wędrownikach, przytaczamy tu jedynie najważniejsze dzieła i rozprawy, z których korzystaliśmy w toku opracowania niniejszej pracy. W szczególności co do literatury polskiej w tym przedmiocie musimy zauważyć, że cały szereg artykułów, dotyczących wędrowników, rozrzucony jest w czasopiśmie tak licznych, iż nie sposób było wyliczać je tu kolejno.

W ogóle — niniejsze zestawienie literatury ma w pierwszej linii na celu ułatwienie oryentowania się w wędrownikach tym, którzy dotąd z chaosu nie ugrupowanych materiałów nie mogli odnieść zamierzonych korzyści. Podczas tej pracy samiśmy tego doświadczyli i dlatego chcemy innym, o ile możliwości, oszczędzić mozolnych poszukiwań.

Literatura.

Prof. Dr Eugen Philippovich »Im Westen Kanadas« w Oester. Rundschau B. II. H. 24. — Tenże »Eine Reise durch Nordamerika« (2 odczyty, wygłoszone w Gesell. oesterr. Volkswirte d. 13 i 14 stycznia 1905). — Emily G. Balch »Oesterreichische Fragen in amerikanischer Beleuchtung« w »Der Weg« J. I. H. 25 i 26 (z marca 1906). G. v. Mayr »Bevölkerungsstatistik« w Handbuch des öff. Rechts Freiburg 1897, str. 329 sq. — Artur Frh. v. Fircks »Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik« Lipsk 1898 str. 181 sq. i 330 sq. — E. Levasseur. La Population française III Paris 1892 S. 304, 400 sq. — G. v. Mayr. Statistik der deutschen Binnenwanderungen (v. d. Generalvers. d. Vereins für Socialpolitik. Vereinsschriften L. VIII Berlin 1893 S. 24 sq.) — A. Wagner Lehr u. Handb. d. polit. Oekon. I. Grundlegung I. 1. 2. Halbbd. 3 Aufl. Berlin 1893. s. 487 sq.; s. 543 sq. i 552. — K. Bücher. Die Entstehung der Volkswirtschaft 6 Vorträge. Tübingen 1893 S. 261 sq. — R. Mayo Smith. Statistics and Sociology. New York 1895. s. 314, 329 sq. — J. Bertillon. Cours élément. de stat. Paris 1895 S. 531, 535 sq. — Bernouilli. Handbuch der Populationistik. Uhn 1841. S. 341, 346 sq. — T. Bödiker. Die Auswanderung und die Einwanderung des preußischen Staates (Zeitschrift d. k. preuß. Statist. Bur. XIII Jahr. 1873 S. 1 sq. — Bericht der Kommission für die weitere Ausbildung der Statistik des Zollvereins, betr. die Statistik der Auswanderung aus dem Zollverein, Statistik des Deutschen Reiches Bd. I Berlin 1873 s. 98 sq., 337 sq. — V. Ellen a. L'emigrazione e le sue leggi. (Archivio di Statistica I 1876. s. 1 sq. — Rümelin Bevölkerungsslehre. (Handb. d. polit. Oek. herausg. von v. Schönberg. 4 Aufl. Tübingen 1896. S. 859 sq.) — K. Rathgen, Englische Auswanderung und Auswanderungspolitik im 19. Jahrh. (Schriften des Vereins für Socialpolitik LXXII, Lipsk 1896). — W. Farr. Vital Statistics. London 1885. S. 59 sq. — A. Markow. Das Wachsthum der Bevölkerung und die Entwicklung der Aus- und Einwanderungen, Ab- und Zuzüge in Preußen etc.

(Beiträge zur Gesch. d. Bevölk. in Deutschl. etc. von F. Y. Neumann III) Tübingen 1889. — E. Guyer-Freuler. Beiträge zu einer Statistik des Fremdenverkehrs in der Schweiz. Zürich 1895. — C. Closson. The unemployed in American Cities w The Quarterly Journal of economics (VIII ex 1894). Ottolenghi. La nuova fase dell'immigrazione del lavoro agli Stati Uniti d'America w Giornale degli economisti Roma 1899. — Prof. Dr J. Conrad. »Grundriss zum Studium der politischen Oekonomie« Th. IV. (Jena 1902) str. 172, § 57. — Weisl. Die Auswanderungsfrage. Berlin 1905. — Der Fremdenverkehr in Oesterreich w Stat. Monatsschrift (J. XVII, J. XXI). — G. Mayr. Bewegung der Bevölkerung des Königr. Bayern im J. 1872 (Zeitschrift d. kgl. bayer. Stat. Bureau V Jahrg. 1873). — G. B. Longstaff. Rural depopulation (Journ. of the R. Stat. Soc. London 1893). — H. Rauchberg. Der Zug nach der Stadt. (Stat. Monatsschrift 1893). — K. Kaerger. Sachsengängerei im Handw. d. Staatsw. Bd. V. Jena 1893. — Tenze. Die Sachsengängerei. Auf Grund persönlicher Ermittlungen und statistischer Erhebungen. Berlin 1890. — Tenze. Die ländl. Arbeiterverhältnisse in Nordwestdeutschland (Schriften des Vereins für Socialpolitik. LIII Leipzig 1892. — P. Fortin. Les derniers renseignements sur les mouvements de la population en France. (Etudes religieuses etc. XXXII Année. Paris 1895). — A. Wirminghaus, Stadt u. Land unter dem Einfluß der Binnenwanderungen. (Jahrb. f. Nationalök. und Stat. III F. 9, Bd. — W. Ogle The alleged depopulation of the rural districts of England (Journ. of the R. Stat. Soc. London 1889). — G. B. Longstaff. The population of London and its migrations (Studies in Statistics 1891 s. 43, 168. sq. — W. Sombart. Ursachen und Folgen der Wanderungsbewegung der ackerbaubetriebenen Bevölkerung (VIII Congr. int. d'hygiène et de démogr. Compt. Rendu. Tome VII Budapest 1896, nadto referaty Sedlaczka, Böckha i Thirringa. — Richmond Mayo Smith: The influence of Immigration on the United States of America (Bull. del'Inst. int. de Stat. T. III livr. 2 pag. 37 sq.). — Memoria de la Dirección de Inmigración, Buenos Aires 1899. — v. Philippovich. Grundriss der politischen Oekonomie. Tübingen und Leipzig 1901, s. 61, 78. — L. Bodio. Die Auswanderung aus Italien im Hdw. des Staatsw. Bd. I. str. 157. J. E. Wappäus. Allg. Bevölkerungssstatistik I Leipzig 1859. — Indagini sulla emigrazione italiana all'estero fatte per cura della Società geografica italiana. Roma 1890. s. 82 sq. — M. Haushofer. Lehr- u. Handb. d. Statistik 2 Aufl. Wien 1882. s. 173 sq. — G. Krieg. Auswanderungswesen in Bayern Leipzig 1892 s. 75 sq.) G. S. del Vecchio. Sulla emigrazione permanente italiana Bologna 1892. — E. v. Philippovich. Die italienische Auswanderung (Jahrb. f. Gesetzgeb. Verw. und Volksw. herausgeg. v. Schmoller 1893 S. 561 sq.). — Drage. Alien immigration. (Journ. of the R. Stat. Soc. London 1895). — Richard Schrott. Die oesterreichisch-ungarische überseeische Culturarbeit und Auswanderung, Wien 1894. — Ferd. Schmid. Auswanderung w Oesterr. Staatswörterbuch von Ulbrich-Mischler B. I. — G. Mayr. Die Gesetzmäßigkeit im Gesellschaftsleben. Monachium 1877. — R. M. Smith. Emigration and immigration. New York 1890. — O. Martins. L'emigration portugaise. (Bull. del'Inst. st. VI 1892. — G. Sundbärg. Grunddragen of Befolkningsläran. Stockholm 1894 sq. — E. Strauß zur Ein- und Auswanderungssstatistik (Jahrb. Nationalök. u. Stat. III. F. 9 Bd. Jena 1895 S. 557 sq. — R. Hehl. Die Entwicklung der Einwanderungsgesetzgebung in Brasilien

(Statistische Angaben str. 300 nastp.)— Bosco. La legge e la questione dell'emigrazione in Italia w Giornale degli economisti ex 1900. — Lexis W. Gesamtübersicht der demographischen Elemente w Bull. de l'inst. int. de la statistique T. V. (Roma 1890). — De Boisjolin J. Les peuples de la France. Ethnographie nationale. Paris 1878. — de Foville A. Les révélations du Censur de 1890 aux 'Etats Unis (Journ. de la Soc. de stat. de Paris XXXVI année. Paris 1895). — Guillaume L. Le denombrement général de la population en 1900. Rapport présenté au nom de la 1-ière section de la 5-ième session de l'Inst. intern. de statistique tenue à Berne du 26 au 31 aout 1895. Bull. etc. Tome IX. Rome 1896. — Latzina Fr. La population française: Histoire de la population avant 1789 et demographie de la France comparée à celle des autres nations au XIX siècle, 3 vols. Paris 1889—1892. — Longstaff. G. B. The present population of the United Kingdom, 5th April 1896 (Journ. of the Stat. Soc. Vol. LIX London 1896). — Meinzingen. Die Reorganisation der Statistik der Bevölkerungsbewegung (Stat. Monatschrift. Jahrg. XXIII Wien 1897. — Brückner A. Die slavischen Ansiedelungen in der Altmark und im Magdeburgischen. Leipzig 1879. — Hey G. Die slavischen Siedelungen im Königreich Sachsen mit Erklärung ihrer Namen. Drezno 1893. — Hugenberg A. Innere Kolonisation im Südwesten Deutschlands. Straßburg 1891. — v. Mayr G. De la statistique des migrations interieures surtout en Allemagne. Journ. de la Soc. de stat. XXXV année. Paris 1894. — Pilat Th. Die Auswanderung aus den podolischen Bezirken nach Rußland im Jahre 1892. Stat. Monatschr. Jahrg. XIX Wien 1893. — Bertillon J. De la depopulation de la France etc. w Journal de la Société de statistique de Paris XXXVI année. Paris 1895. — Vacherot A. La crise de la population en France. Lettre à M. E. Levasseur. Paris 1897. — Karrer. Die schweizerische Auswanderung und die Revision des Bundesgesetzes, betreffend den Betrieb von Auswanderungsagenturen. — R. Schrott. Das Program des oesterr. ungarischen Colonialgesellschaft. — Alexander Wagner «Schutz» der Auswanderern« Berlin 1905. — Edward A. Steiner. On the trail of the immigrant (patz Appendix — immigration statistics wedlug prof. Waltera F. Willcox str. 369). — Georg v. Mayer. Internationale Jahresberichte über die Bevölkerung (Bulletin de l'institut international de statistique T. IX. livr. 2 pag. 224 sq. — Tenze. Die Ziele des Ausbaus der Auswanderungsstatistik (Bull. de l'inst. etc. T. XIII livr. 1 pag. 410 sq. — Tenze. Die Statistik der äusseren Wanderungen (Bull. de l'inst. etc. T. XIV livr. 2 pag. 66 sq. — Dr Gustaw Thiring. Plan einer internationalen Statistik der Wanderungen sowie Bemerkungen über den Begriff und das Wesen der Wanderungen (Bull. de l'inst. etc. T. XIII l. 2 pag. 457 sq. i T. XIV livr. 1 str. 104 sq.). — Luigi Bodio. Notes sur la legislation et la statistique comparées de l'emigration et de l'immigration (Bull. de l'inst. etc. T. XV l. 1 pag. 55 sq.). — E. Nicolaï. Rapport sur les registres de population (Bull. de l'inst. etc. T. XV l. 2 pag. 314 sq.). — J. Gruber. Bericht betreffend eine Statistik der internationalen Zahlungsbilanz (Bull. de l'inst. etc. str. 111 sq.). — W. Rinner. »Zur Beschäftigung ausländischer Feldarbeiter« w Zeitschrift der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schlesien (H. 48—49). — Dr Leopold Caro. Das Los unserer Auswanderer (odczyt wygłoszony w Towarzystwie austriackich ekonomistów w Wiedniu 15/1 1907. Volkswirtschaftliche Wochenschrift Wien 1907; Statistik der österr.-ungarischen und pol-

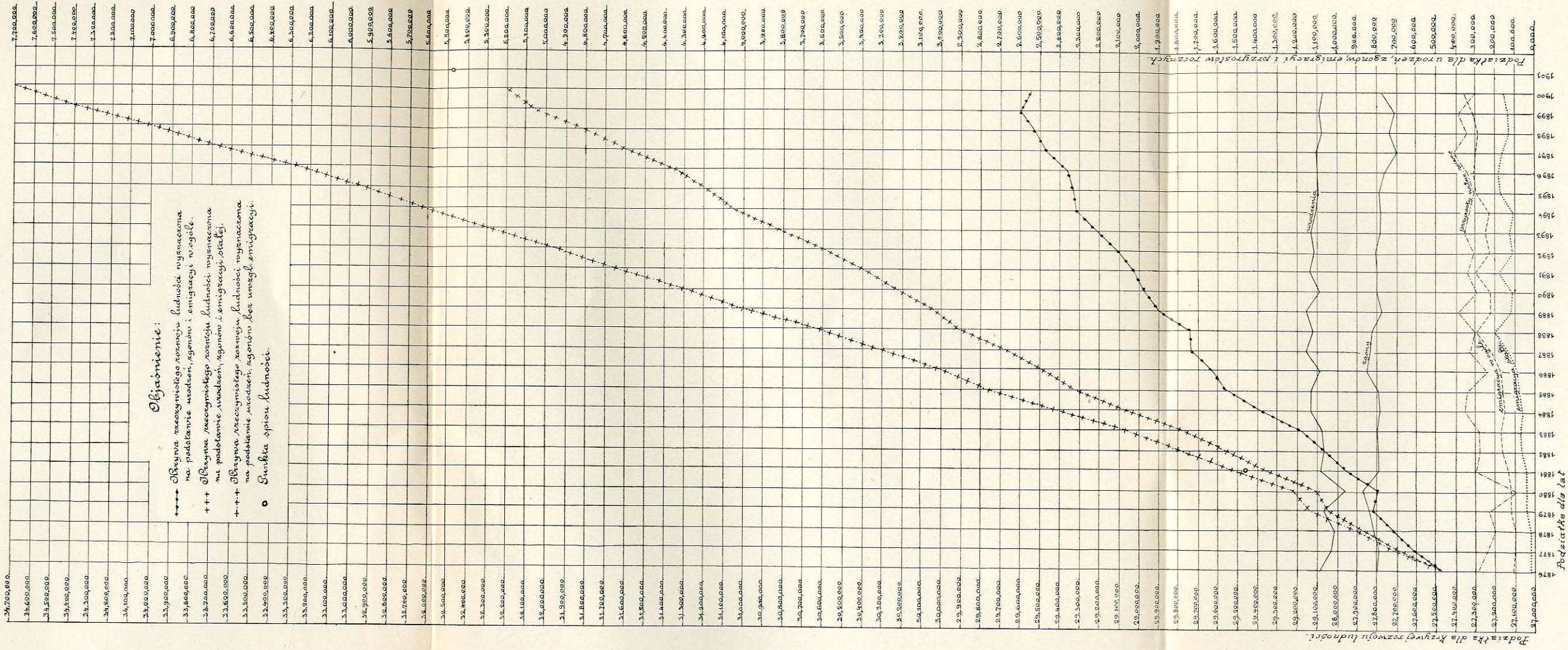
nischen Auswanderung nach den Vereinigten Staaten von Nordamerika (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung 1907. Zeszyt 1) i Statystyka polskiej i austro-węgierskiej emigracji do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (Czasopismo prawnicze i ekonomiczne 1907); Das Los unserer überseeischen Auswanderer und die Enquete vom Jahre 1905. (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung listopad 1907); Unsere Abwanderer (Oesterreichische Rundschau z 1/3 1908); Unsere Auswanderer in Brasilien (Oesterreichische Rundschau November 1908); Die Arbeitsvermittlung mit Beziehung auf den ausländischen Arbeitsmarkt (Correferat am II. Congress des Reichsverbandes der österreichischen Arbeitsvermittlungsanstalten in Prag am 22/9 1908. Arbeitsnachweis 1908). Wychodźstwo polskie (odczyt wygłoszony na Zjeździe Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie 18/6 1907. Ekonomista Polski 1907; Nasi robotnicy sezonowi (Przegląd Powszechny luty 1908); Nasi wychodźcy zamorscy (Przegląd Powszechny sierpień i wrzesień 1908); Nasi wychodźcy w Brazylii (Ateneum Polskie. październik 1908). — Dr Józef Buzek. Das Auswanderungsproblem und die Regelung des Auswanderungswesens in Oesterreich w »Ztschr. für Volksw. Socialpolitik und Verwaltung« X. B. (H. V.—VI). — Dr J. Trzeński. Russisch-polnische und galizische Wanderarbeiter im Großherzogtum Posen, 1907. — Frh. v. Battaglia Versuch einer systematischen und kritischen Darstellung des allgemeinen modernen Auswanderungswesens Triest 1897. — Edwin R. A. Seligman. »Principles of Economics« London 1906, str. 59 i nastp. § 25. Migration of Population. — Aleksander Kaufmann. Das russische Übersiedlungs- und Kolonisationsgesetz vom 6/19 Juni 1904 und die Aussichten der inneren Kolonisation in Russland (Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik N. F. XXII Band, 2 Heft. Tübingen 1906 S. 371 sq. — Karl Wittgenstein. Die reichsdeutsche industrielle Depression und wirtschaftliche Situation in Oesterreich w Schriften des Vereins für Sozialpolitik CXII (Leipzig 1903) str. 193. — Roland P. Falkner. »Some Aspects of the Immigration Problem« w Political Science Quarterly Vol. XIX. N. I (z marca 1904). New Vork 1904, str. 32—49. — Richard Boeckh. »The Determination of Racial Stock among American Immigrants« w »Quarterly Publications of the American Statistical Association« Vol. X. z grudnia 1906. Boston 1906. — Emily Fogg Meade. »The Italian on the land: A study in immigration« w Bull. of the Bureau of Labor N. 70, Washington 1907. — Sudermann. Der landwirtschaftliche Arbeitsnachweis (Schriften d. Zentralstelle f. Arb. Wohlfahrts-Einrichtungen N. 24). — Dr Stojentin. Landwirtschaftliche Arbeitsämter (w »Landarbeit und Kleinbesitz« H. 2/3 Rostock i. M. 1907). — Dr G. Felber. Landwirtschaftliche Arbeitsvermittlung im Großherzogtum Mecklenburg-Schwerin (w »Landarbeit u. Kleinbesitz« H. 2/3 1907). Stojentin. Zum Kontraktbruch der ausländischen Wanderarbeiter (w Landw. Ztg. für Pommern J. X. N. 25, 26 ex 1907). — Ehrenberg. Der Kontraktbruch als Massenerscheinung (Landarbeit u. Kleinbesitz H. 1). — Fr. Markitan. Auswandererfürsorge im Auslande w »Der Arbeitsnachweis« H. 1. 1909 (wyd. w Opawie). — Dr Józef Siemiradzki. Opis stanu Parana, Lwów 1896. — Franc. Morawski. O przesiedlaniu się ludności z Galicji zachodniej do wschodniej w Wiadomościach statystycznych. Lwów (XVI) 1897. — Bolesław Kłoskowski. Wychodźstwo zarobkowe włościan w Królestwie Polskiem, Warszawa 1901. — R. Dmowski. Wychodź-

ctwo i osadnictwo, Lwów 1900. — Dr Adam Krzyżanowski. Studya agrarne Kraków 1900 (szczeg. str. 319). — Prof. Dr Pilat. Wychodźstwo robotników rolnych za zarobkiem do Niemiec. Lwów 1900. — Dr Franciszek Bujak. Ma-szkienice, wieś powiatu Brzeskiego w wyd. Akademii Umiej. 1901. — X. Kruska. Historia polska w Ameryce. Milwaukee 1905. — Dr Artur Benis. »Emigra-cya«. — Bohdan Wasiutyński. Ruch wychodźczy z Królestwa Polskiego. — Dr Kazimierz Rakowski. Wychodźcy polscy w Niemczech. (3 referaty na IV Zjazd polskich prawników i ekonomistów w r. 1906, druk. w Czasopiśmie praw-niczem i ekonomicznem w Krakowie. Rocznik VI). — Leon Bielecki. Listy z Brazylii, druk. w Gazecie polskiej z roku 1900. — Dr Kaz. Wł. Kumaniecki. Oświata i emigracya w naszym kraju, w Przeglądzie powszechnym z r. 1906 (T. XCI). — Tenże: O robotnikach sezonowych (odczyt na Walnem Zgro-madzeniu Tow. rolniczego, druk. w »Robotniku« z 31/5 1907 Nr. 22 Kraków. — Tenże: Vom Kreisarbeitsvermittlungsamte in Krakau w »Arbeitsnachweis« Dezemberheft 1908 (wyd. w Opawie) ważne ze względu na wychodźstwo sezo-nowe z Galicyi do Czech. W tym samym zeszycie artykuł p. Kominka w tej-samej kwestyi. Nadto cały szereg artykułów w polskich czasopismach np. Dra Benisa i Dra Caro w »Czasie« krakowskim, Kozakiewicza w »Słowie polskiem«, Dr Gargasa, Dr Pazdry i i. dalej »Kraj« petersburski XX z maja 1901, »Ruch społeczny« itd. Szereg wiadomości o polskim wychodźstwie można znaleźć także w dawnej »Gazecie geograficznej i handlowej«, tudzież w wychodzącym obecnie we Lwowie »Polskim Przeglądzie emigracyjnym«.

SPIS RZECZY.

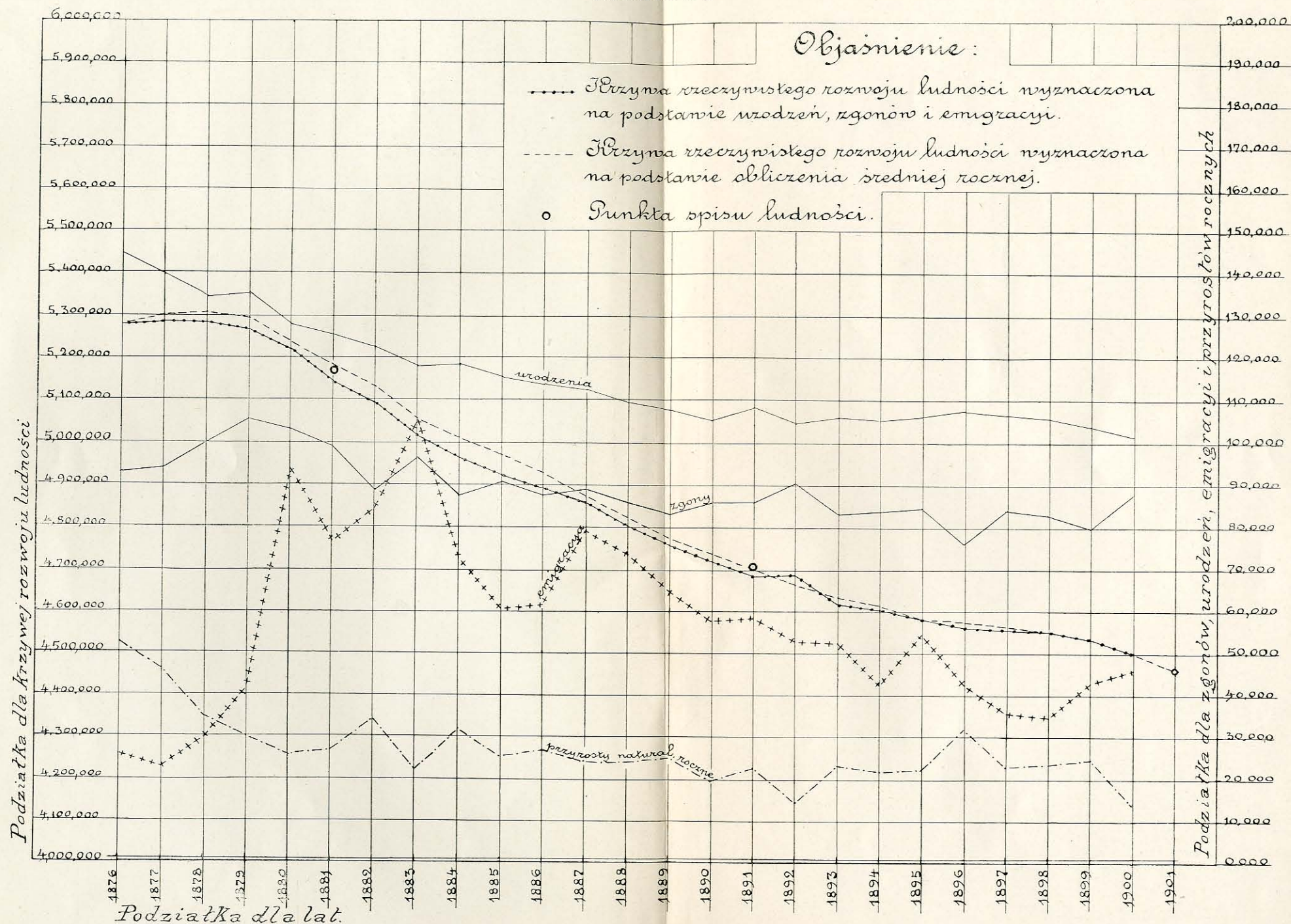
	Str.
I. Przedmiot i metody statystyki wędrówek:	
1. Przedmiot badania	3
2. Metody badania	29
3. Wyzyskanie pierwotnego materiału	47
II. Wychodźstwo z Europy:	
1. Krytyka materiałów statystycznych	50
2. Ogólny obraz emigracyi europejskiej, ze szczególnem uwzględnieniem wychodźstwa z ziem polskich . . .	62
3. Wychodźstwo europejskie według płci, wieku i stanu cy- wilnego	88
4. Wychodźstwo europejskie według zawodów	100
5. Wychodźstwo europejskie i ruch naturalny ludności .	107
6. Końcowe uwagi	119

WŁOCHY.

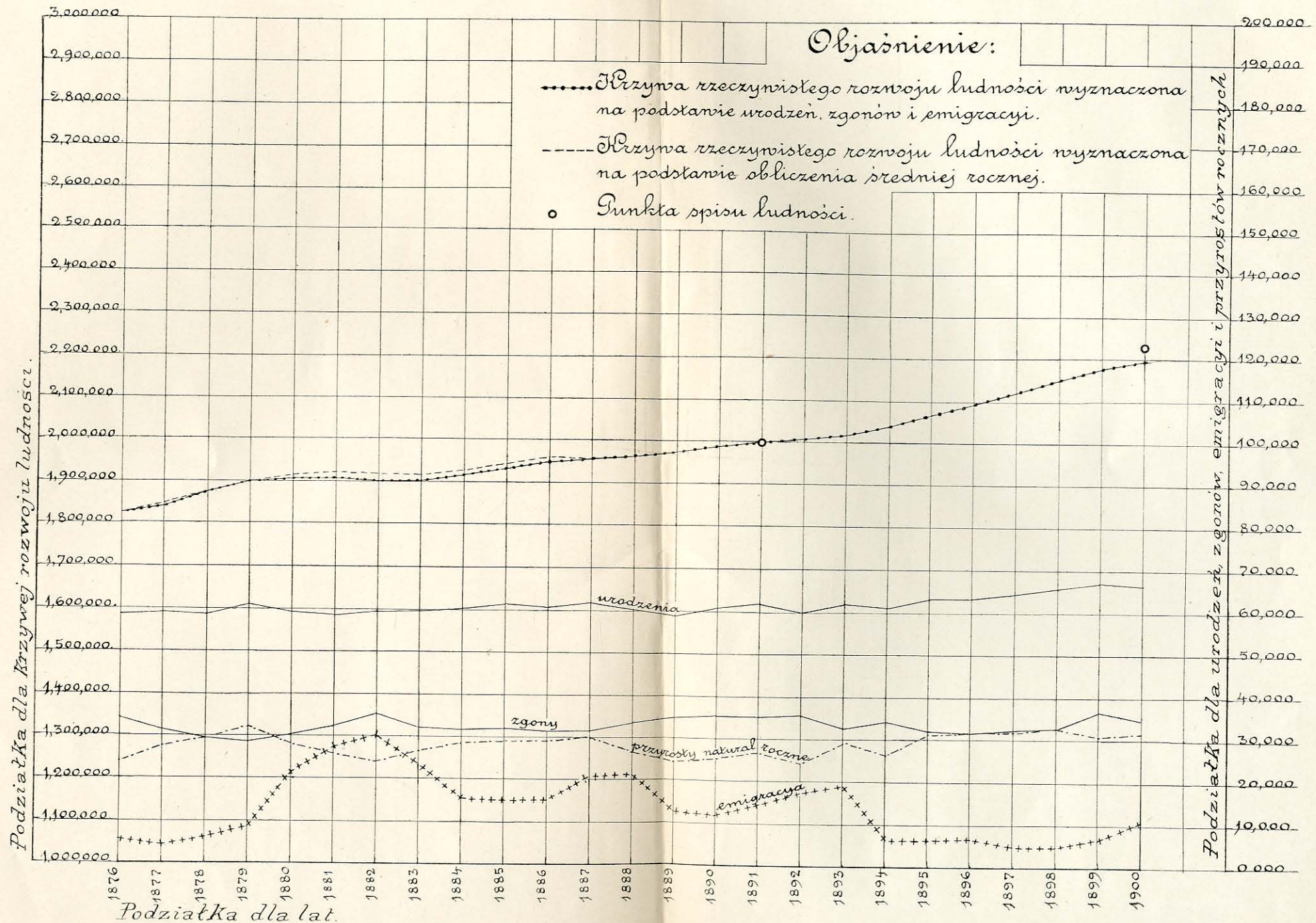
IRLANDYA.

Tab. B.

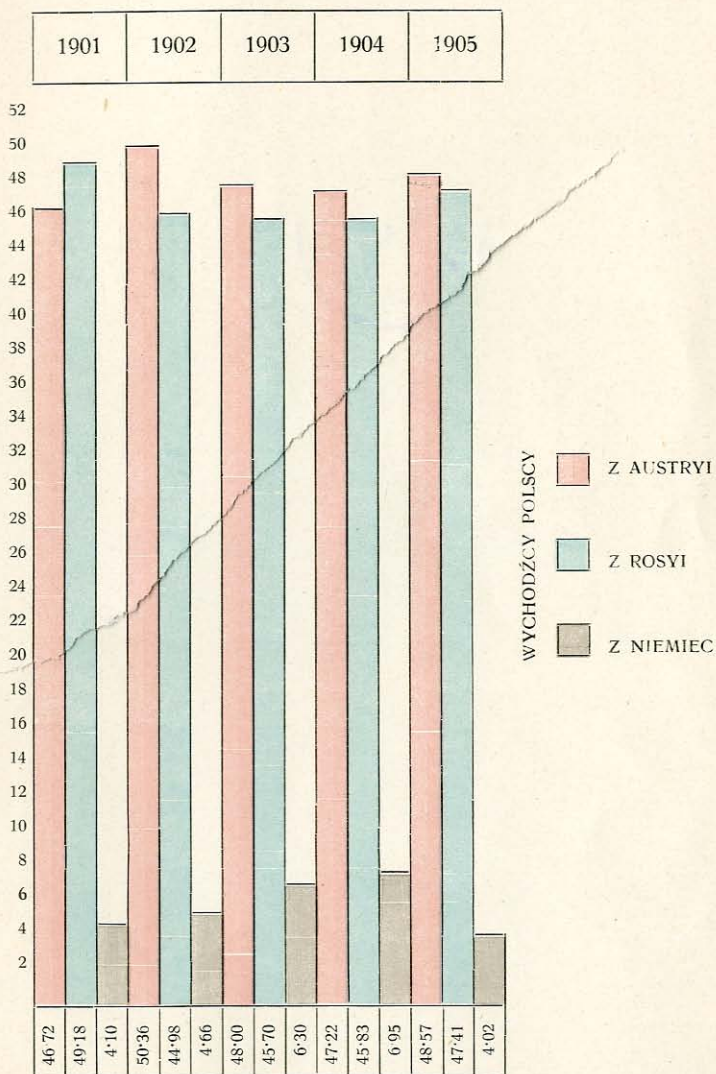

NORWEGIA.

Tab. C.

PROCENTOWY UDZIAŁ
POSZCZEGÓLNYCH ZABORÓW W OGÓLNEJ EMIGRACYI
POLSKIEJ DO KRAJÓW ZAEUROPEJSKICH.

61475

~~55144~~